

A Magyar Korona országainak nemzetiségei a 18-19. században

1. Nemzetiségek és a nemzeti ébredési mozgalmak

A 15. század vége és a 17. század vége közötti időszakban Magyarország etnikai képe lényegesen átalakult. A 15. század végén a 3.3–3.5 millióra becsülhető lakosság 75-80%-a magyar anyanyelvű volt. A 17. század végére a magyarok arányszáma a 4 millióra becsülhető népességben 50% alá csökkent. A 18. század újabb változásokat eredményezett a Kárpát-medence etnikai viszonyaiban. Egyfelől a nagyarányú *bevándorlás* illetve szervezett betelepítés következtében jelentősen megnövekedett a nem magyar népesség száma és aránya, másfelől a *belső vándormozgalom* eredményeképp megváltozott az egyes etnikumok térbeli eloszlása, a középkor végéhez képest eltolódtak az etnikai-nyelvi határok. A magyarság számaránya a 18. század végéig 40% alá csökkent az akkorra 10 millióra növekedett lakosságban. Az összefüggő magyar nyelvterület (ahol a magyarok abszolút többséget alkottak) a korábbinál kisebbre zsugorodott. A nagyarányú betelepülés és belső vándormozgalom eredményeképpen a 18. század végére a Kárpát-medencében kialakultak azok az etnikai viszonyok, amelyek a 20. századig érvényben voltak.

Bevándorlás

A 18. században a történelmi Magyarország területére kívülről *betelepülők száma* a becslések szerint elérte, *meghaladta az egymilliót*. A bevándorlás kétféle formában zajlott: *önkéntes vándor-mozgalom* keretében jöttek újabb román tömegek Erdélybe és az 1718-ban visszaszerzett, de Magyarországhoz csak 1778-ban visszacsatolt Temesközbe, északkeleten pedig folytatódott a ruszinok átszivárgása a Kárpátokon túlról. *Szervezett formában* történt a *szerbek* és a *németek* betelepítése. 1690-ben a visszavonuló császári sereggel együtt nagyszámú valószínűleg százezer körüli szerb költözött be a Balkánról Magyarországra III. ?arnojevi? (Csernovics) Arzén ipeki pátriárka vezetésével. Túlnyomó részüket a 18. század elején megszervezett Tiszai-marosi katonai határőrvidéken telepítették le, majd a határőröket a század második felében áttelepítették a bánáti határőrvidékre. Sok szerb települt meg Dél-Magyarországon a kamarai birtokokon, ahol szerződés alapján vállaltak jobbágytelket, a Kikinda környéki szerb falvak pedig kiváltságos kerületet alkottak. A 18. században számos szerb élt az alföldi és dunántúli városokban, főleg a Duna mentén (Buda és Pest, Szentendre, Vác, Komárom, Győr). Nagyrészt szintén a felszabadító háború idején érkeztek a Balkánról a Bácskába, Baranyába és Tolnába a katolikus horvátok különböző csoportjai (bosnyákok, bunyevácok, sokácok).

Eleinte inkább magánföldesurak által kezdeményezett, majd egyre inkább az állam (kamara) által szervezett telepítési akciók keretében jött Magyarországra a 18. század folyamán mintegy 3–400 ezer német Németország nyugati és déli területeiről. Így alakultak ki az ország jellegzetes német (sváb) falusi településterületei a Bakony, Vértes és Pilis hegységben, Buda és Pest környékén, Szatmárban, Baranyában és Tolnában (Schwäbische Türkei), a Bácskában és a Temesközben (Bánát). Az országgyűlés 1723-ban a betelepülő parasztnak 6 évi, a kézműveseknek 15 évi adómentességet engedélyezett. A betelepülő sváb parasztnak földesúri

szolgáltatásait szerződések szabályozták, szabad költözési joggal bírtak, s többnyire a robotot is megválthatták, birtokukat pedig az óhazából magukkal hozott *törzsöröklési rendszer* védte a felaprózódástól.

A 18. századi Magyarország gazdasági életében jelentős szerepet játszottak azok a balkáni származású kereskedők, akiket a korabeli források összefoglalóan „*török kereskedők*” vagy görög néven (görögkeleti, azaz ortodox vallásuk miatt) jelöltek. Etnikai-nyelvi szempontból a görögökön kívül voltak közöttük szerbek, makedónok, cincárok, románok és bulgárok is. Később nagyrészüket végleg letelepült az országban, főleg a városokban.

Belső vándormozgalom

A 18. század folyamán nemcsak az országot lakó népek számarányai változtak meg, hanem térbeli eloszlásuk is. A 17. sz. végén megindult a belső vándorlás a túlnépesedett, többnyire *hegyvidéki jellegű nyugati, északi és keleti területekről a ritkán lakott, alföldi volt hódoltsági területekre*. E vándormozgalom során a *szlovák-magyar nyelvhatár* általában 10–40 kilométernyit tolódott el dél felé, s különösen Nyitrában, a *Hernád völgyében* és a *zempléningi részeken* volt jelentős a *szlovák* népterület előrenyomulása, amelyhez Bereg és Ugocsa megyében a hegyekből a sík vidékre leszálló *ruszinság* csatlakozott. Erdélyből *román* jobbágyok vándoroltak százezres nagyságrendben az Alföld keleti szegélyére (Szatmár, Bihar, Arad megyékbe, sőt Békés megyébe is).

A vándormozgalom során nemcsak az összefüggő etnikai-nyelvi tömbök határai tolódtak el, hanem *kisebb-nagyobb nemzetiségi szigetek*, szórványok keletkeztek a magyar nyelvterületen belül is. Szlovák telepek sora jött létre a Dunántúl északi részén, a Pilis hegységben, Pest és Békés megyében, Nyíregyháza körül és a Bácskában. A ruszinok is eljutottak e nagy belső népvándorlás során egészen a Bácskáig. Különösen Dél-Magyarország (Bácska, Bánát) vált igen vegyes és kevert lakosságú területté a 18. század folyamán.

A horvát és erdélyi szász rendi nemzet

Az ország nem magyar népei egymástól igen eltérő jogi viszonyok között éltek. *A horvátok és az erdélyi szászok, mint önálló rendi nemzet területi önkormányzattal rendelkeztek*. Horvátország és a török uralom alól felszabadult Szlavónia területének nagyobb része katonai határőrvidék volt, amely a bécsi Udvari Haditanács legfőbb igazgatása alá tartozott. A polgári kormányzat alatt álló horvát és szlavón megyék közigazgatási és bíraskodási önkormányzattal rendelkeztek, saját tartománygyűléssel. A horvát önkormányzat élén az uralkodó által kinevezett bán állott. A horvát tartománygyűlés által választott követek részt vettek a magyarországi országgyűlésen is.

Ugyancsak területi önkormányzattal rendelkeztek Erdélyben a szászok, mint a három törvényesen bevett nemzet egyike. Követeik – a másik két nemzet: a magyarok és a székelyek képviselőivel együtt – részt vettek az erdélyi országgyűlésen. A szász önkormányzat legfőbb szerve a Szász Egyetem volt, a választott szász ispán (szász gróf) elnökletével, aki egyúttal Nagyszeben polgármestere is volt. II. József felfüggesztette a szász önkormányzatot, a Szász Egyetemet feloszlatta, vagyonát lefoglalta, a szász székeket betagotha a mesterségesen

kialakított megyékbe illetve kerületekbe, s maga nevezte ki a szászok ispánját. A szászok tiltakozása ellenére elrendelte, hogy az addig elzárt szász városokba bárki szabadon betelepülhetett, ott házat, birtokot és polgárjogot szerezhetett. A szász önkormányzat 1790-ben helyreállt, a városokba való szabad betelepülés azonban folytatódott.

A szerbek kiváltságai

Ha nem is alkottak az országgyűlés és a magyar kormányzervek által elismert rendi nemzetet, mégis *a többi nem magyar néppel szemben kedvezőbb helyzetben voltak a szerbek*, akik a 15. században, majd a 17. század végén világi, illetve egyházi vezetők irányításával, szervezeten települtek be az országba, s az országgyűléstől és a királyoktól *már a 15. században jelentős kiváltságokban részesültek. Ezeket a kiváltságokat megerősítették a 17. század végén I. Lipótnak a Balkánról akkor betelepült szerbek – a „rác nemzet” – részére kiadott oklevelei.* Ezek az oklevelek azokra a szerbekre vonatkoztak, akik 1690-ben a török elől Magyarországra menekültek, a szerb nemzeti egyház fejének, az ipeki pátriárkának vezetésével.

I. Lipót 1691-ben elrendelte, hogy *„saját magistrátusának felügyelete alatt ezen rác nemzet megmaradhasson”, s „valamennyien érsekektől, mint egyházi fejeiktől, mind vallási, mind világi ügyekben függenek”.* 1694-ben pedig megengedte, *„hogy a rác nemzet csak ő császári felségének legyen alávetve, s mind a megyei mind a földesúri függőségtől ment maradjon.”* Ezeket a kiváltságokat abban a reményben kapták, hogy hamarosan visszatérhetnek balkáni lakóhelyükre, ahonnan elmenekültek.

A karlócai békekötéssel azonban e remények szertefoszlottak, s a menekült szerbek végleg Magyarországon maradtak. Ilyen körülmények között a lipóti oklevelekben megígért politikai önkormányzat megvalósítására nem kerülhetett sor, bár ezt a szerbek ismételten kérték. Nagyobb részük végül is a katonai határőrvidék szervezetében kapott helyet, szabad katonaparasztként. Sokan kivándoroltak Oroszországba.

A többieket a magyar rendi és megyei hatóságoknak rendelték alá. *E rendeletek biztosították a szerb ortodox egyház önkormányzatát, a szabad érsek (metropolita) választást, s egyházi, iskolai és alapítványi ügyeik intézésére engedélyezték rendszeres nemzeti egyházi kongresszusok tartását.*

A nem magyar népek társadalma

A nem magyar etnikai közösségek – a horvátok és az erdélyi szászok kivételével – ún. „csonka társadalmat” alkottak, vagyis nem alakult ki körükben a teljes nemzeti jellegű rendi társadalmi szerkezet. *Nemességük,* ha volt is, a magyar nemesség, *a rendi „natio Hungarica” tagjának tekintette magát,* s ha nyelvileg nem is, de tudatilag a magyar nemességhez asszimilálódott, s nem vállalt aktív szerepet a nemzeti mozgalomban. De igen gyakori volt körükben a nyelvi magyarosodás is. Ilyen körülmények között *a nemzeti mozgalom vezetése az értelmiségre, mégpedig kezdetben elsősorban az egyházi értelmiségre, a papságra hárult.* A 19. század első felében azonban a szerbeknél és a románoknál, s bizonyos mértékig a szlovákoknál is megfigyelhető a *világi értelmiség* megerősödése. A szerbek, a románok és a

horvátok esetében a 18. század végétől kialakuló *kereskedőpolgárság* is jelentős mértékben támogatta a nemzeti jellegű kezdeményezéseket. *E népek azonban elsősorban parasztnépek voltak, lakosságuk 80-90 %-a mezőgazdaságból élt, s 1848 előtt jobbágyi függésben élt többnyire magyar földesuraktól.* A jobbágyfelszabadítás tehát döntő fordulatot jelentett a kisebbségi társadalmak életében: kialakult egy széles kisbirtokos paraszti réteg, amely a nemzeti mozgalom potenciális tömegbázisául szolgált. A nemzetiségi társadalmak paraszti jellegére jellemző, hogy a 20. század elején a 200 holdon felüli birtokosoknak több mint 80 %-a magyar volt, viszont az 50 holdon aluli kisbirtokosok között a nem magyar anyanyelvűek aránya elérte a 70 %-ot.

Nemzeti ébredési mozgalmak

A közös haza, az együtt átélt történelem a megelőző évszázadokban sajátos összetartozás tudatot, szolidaritást alakított ki a Kárpát-medence különféle nyelvű és eredetű népei között. A társadalom nem nyelv és etnikum alapján tagolódott, hanem rendek szerint. A belső konfliktusok nem „nemzeti” ellentétek voltak, nem népeket állítottak egymással szembe, hanem rendeket, társadalmi csoportokat. Ennek a soknépű országnak a kormányzását, igazgatását, a különböző népek közéleti kommunikációját megkönnyítette, hogy a 19. század első feléig a *latin* volt az államélet, valamint a közép- és felsőfokú oktatás hivatalos nyelve. A közigazgatásnak és a bíraskodásnak a néppel közvetlenül érintkező szintjein, az egyházközségekben, az alsó fokú iskolákban, a szakmai testületekben mindenütt a helyi lakosság anyanyelve érvényesült. A vegyes lakosságú vidékek nemessége, értelmisége és polgársága körében általános volt a többnyelvűség. A *modern nacionalizmus* megjelenése nyomán ez a helyzet fokozatosan megváltozott. A közös haza iránti lojalitás szálai gyengültek, a 18. században még eleven *hungarus* állampatriotizmus helyét *modern nemzettudatok* foglalták el, amelyek szembeállították egymással a Kárpát-medence népeit.

A 18. század utolsó negyedében a Kárpát-medence népei körében kibontakozott az a folyamat, amelyet a történetírás nemzeti ébredésnek, megújulásnak, újjászületésnek nevez, vagyis kezdetét vette e térségben a modern nemzetek kialakulása. Nemcsak a magyaroknál, hanem a velük együtt élő jelentősebb etnikai kisebbségeknél is. Létrehozták a maguk nemzeti kultúráját és annak intézményeit, megteremtették irodalmi nyelvüket, kialakították történeti tudatukat, a történeti emlékezet sajátos nemzeti formáit, megfogalmazták nemzeti ideológiájukat. Némelyek már 1790-ben, mások legkésőbb 1848-ban a nemzeti politikai önrendelkezés, vagy legalábbis az autonómia igényével is felléptek.

A nemzetté válás feltételei tekintetében a Kárpát-medence népei nem álltak azonos szinten. Voltak, amelyek területi önkormányzattal, saját politikai intézményekkel rendelkeztek, s államjogilag elismert *rendi nemzet*ként illeszkedtek be a történeti Magyarország állami politikai struktúrájába. Ilyenek voltak a *horvátok* és az *erdélyi szászok*. *Másoknál autonóm egyházi intézmények*, s az ezekhez kapcsolódó kiváltságok szolgálták a nemzeti fejlődés bázisául, támaszául. Ilyenek voltak mindenekelőtt a *szerbek*, de ide sorolhatjuk a *románokat* is, akik a vallási unió, majd az erdélyi ortodox püspökség elismerése révén jutottak nemzeti egyházi intézményekhez. Mindkét nép esetében ki kell emelnünk a *határőrvidék* fontos *szerepét* is, hiszen a határőrtisztek jelentős szerepet játszottak a nemzeti mozgalom vezetésében, a felfegyverzett határőrparaszság pedig annak adott esetben (mint 1848-49-ben) könnyen mozgósítható tartalékát jelentette. *A ruszinok számára is a görög katolikus egyházi szervezet*, a munkácsi és az eperjesi püspökség nyújtott megfelelő keretet és bázist saját

nemzeti kultúrájuk, irodalmuk kifejlesztésére. Leghátrányosabb helyzetben ebben a tekintetben a szlovákok és a magyarországi németek voltak, akik sem autonóm egyházzal, sem közjogilag elismert intézményekkel nem rendelkeztek.

A nemzeti ébredési mozgalmak a 18. század végén elsősorban kulturális téren bontakoztak ki. Valamennyi népnél szükség volt nyelvújításra, korszerű, az egész társadalom által érthető *irodalmi nyelv* kialakítására. Ezen a nyelven azután saját nemzeti irodalom virágzott ki. A nyelvi-irodalmi megújulással párhuzamosan haladt *a nemzeti múlt rekonstrukciója*, nem egy esetben szinte megalkotása, a történeti tudat kialakítása. A nemzeti kultúra ápolására megfelelő *intézményeket* (pl. tudóstársaságok, színház, múzeum, könyvtár) is létre kellett hozni.

A nemzeti kultúra megszületése és megerősödése után került sor a politikai igények megfogalmazására, a *politikai mozgalom* kialakulására. A horvátok és az erdélyi szászok elsősorban területi autonómiájukat védelmezték, s igyekeztek azt minden vonatkozásban teljesebbé tenni. A szerbek és a románok az autonóm egyházi intézményekre támaszkodva már a 18. században megfogalmazták nemzeti politikai igényeiket is. A szlovákok csak 1848-ban álltak elő nemzeti politikai kívánságaikkal. A ruszinok és a magyarországi németek, valamint a kisebb létszámú etnikai csoportok körében korszakunkban nem alakult ki nemzeti politikai mozgalom.

Szerbek

A szerbek már 1790-ben megfogalmazták politikai kívánságaikat, midőn II. Lipót engedélyével Temesvárott nemzeti kongresszust tartottak. Ezen 25-25 követ képviselte a papságot, a nemességet, a polgárokat és a katonákat. A kongresszus *külön területet, vajdaválasztási jogot és központi kormány szervet (kancelláriát) kívánt* a szerbek számára, s kifejezte azt az óhaját, hogy a szerbek a magyar polgári közigazgatás alá visszahelyezett területeken, elsősorban a Bánságban szabad birtokos parasztokként élhessenek és ne kerüljenek jobbágy sorba. Az illír udvari kancelláriát Bécsben fel is állították (de hamarosan megszüntették), az ortodox egyházat bevett vallássá minősítették (1791), s a szerb püspököket meghívták az országgyűlés felső táblájára (1792), de területi önkormányzatot nem kaptak.

A szerbek a területi önkormányzat, az autonóm Szerb Vajdaság kívánságát 1848-ban, majd 1861-ben Karlócán tartott nemzeti gyűléseiken is kifejezésre juttatták. *1848-ban vajdát is választottak*, s létrehoztak egy nemzeti választmányt *or?e Stratimirovi?* (1822-1908) vezetésével, majd *a határőrök és szerbiai önkéntesek részvételével fegyveres felkelést indítottak az autonóm Vajdaság kivívása érdekében*. 1849-ben a bécsi kormány létrehozta a Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot, Temesvár székhellyel, ez azonban korántsem jelentett valamiféle szerb nemzeti autonómiát. Nemcsak azért, mert a szerbek mindössze a lakosság 24 %-át alkották, hanem mert az abszolutisztikus módon kormányzott Osztrák Császárság egyik koronataromány volt, amelynek vezetőit Bécsben nevezték ki. A Szerb Vajdaságot az Októberi Diploma után, 1860 végén feloszlatták, s területét visszacsatolták Magyarországhoz.

A szerb politikában az *1840-es években* felmerült a *délszláv népek egységének gondolata*, s ennek jegyében közeledtek a horvátokhoz, s 1848-ban együttműködés is jött létre közöttük, hiszen a horvát politikában is a délszláv egységre törekvő illír párt volt a legerősebb irányzat. De míg a horvátok Zágrábot képzelték a délszláv kultúra központjának, addig a szerbek

Belgrádra figyeltek, ahol Ilija Garašanin kormányfő 1844-ben megfogalmazta a „nagyszerb” koncepciót, azaz a délszlávok szerb vezetéssel, egy nagy szerb állam keretében történő egyesítésének programját.

Bármilyen korán és erőteljesen jelentkeztek is a szerbek részéről a politikai önrendelkezésre, területi önkormányzatra irányuló kívánságok, a szerb mozgalom korszakunkban a nemzeti kultúra létrehozása terén ért el jelentős eredményeket. Ez az *autonóm egyház* nyújtotta kedvező háttér mellett elsősorban annak volt köszönhető, hogy Magyarországon a 19. század első felében egy viszonylag *jelentős világi értelmiség és kereskedő polgárság* alakult ki a szerbek körében. A szerb kereskedők fiai Szegeden, a felvidéki protestáns középiskolákban és a pesti egyetemen tanultak. A magyarországi iskolavárosokban működő *szerb diákegyletek* fontos tűzhelyei voltak a szerb nemzeti kultúrának. Számos szerb polgárfiú szerzett ügyvédi oklevelet, s mellettük főleg a viszonylag fejlett szerb iskolahálózat pedagógusai, a központi és városi hivatalok tisztviselői alkották a nemzeti ébredés korának szerb világi értelmiségét.

A szerbek az ún. szlaveno-szerb egyházi jellegű irodalmi nyelvet használták, amelyet az átlagember nem értett. A *szerb nyelvújítást* Vuk Stefanovi? Karad?i? kezdeményezte, aki a Hercegovinában használatos *štokáv* nyelvjárást ajánlotta irodalmi nyelvek, mert azt beszélték a horvátok egy része is. Elkészítette az új irodalmi nyelv nyelvtanát és szótárát. Karad?i? gyűjtötte össze és adta ki a délszláv népköltészet alkotásait. Gyűjteménye lelkes fogadtatásra talált a korabeli Európa irodalmárai körében. A kor jeles magyar írói, Kazinczy, Kölcsey, Toldy Ferenc, Bajza József sorra tették közzé szerb népdalfordításait.

Fontos szerep jutott a magyarországi szerb kereskedőknek és értelmiségnek Szerbia függetlensége kivívásában és önálló állami léte megalapozásában is. A gazdag kereskedők pénzzel és fegyverrel támogatták a balkáni szerb felkelőket. A Szerbiába áttelepülő magyarországi szerb értelmiség pedig oroszánrészt vállalt az új állam közigazgatásának, jogrendjének, iskolarendszerének és kulturális intézményeinek létrehozásában.

A szerb kultúra legfontosabb központja a 19. század első felében Pest és Buda volt. A Budán működő Egyetemi Nyomda négy évtized alatt közel 300 szerb könyvet adott ki, a kor jeles szerb tudósainak és íróinak munkáit csaknem kivétel nélkül itt nyomtatták. Pest-Budán jelentek meg a szerb

tudományos és politikai sajtó első jelentős termékei: 1824-től kezdve a máig élő *Letopis* (Évkönyv) című tudományos és irodalmi folyóirat, majd 1838-tól az első jelentős szerb politikai lap a *Serbske Narodne Novine* (Szerb Nemzeti Újság), Teodor Pavlovi? (1804-1854) szerkesztésében. A *Letopis* az 1826-ban Pesten megalakult szerb kulturális egyesület, a *Matica Srpska* folyóirata lett. 1838-ban ugyancsak Pesten létesített internátust (Tekelijanum) az itt tanuló szerb diákok számára a gazdag délvidéki szerb nemes és nagybirtokos, Tököli Száva (Sava Tekelija, 1761-1842), aki a *Maticát* és a szerb könyvkiadást is jelentős összegekkel támogatta. A magyarországi szerb kultúrának különösen fejlett ága volt a színjátszás: több városban jött létre szerb színtársulat, s Újvidéken állandó szerb színház is létesült.

A század közepétől kezdve egyre inkább *Újvidék* lett a szerb nemzeti kultúra központja, 1864-ben oda költözött át a *Matica* és a *Letopis* is, s ettől kezdve ott jelentek meg a jelentős szerb irodalmi és politikai újságok. A század utolsó harmadának legjelentősebb szerb politikai lapja, a *Zastava* (Zászló) 1866-ban még Pesten indult, de hamarosan átköltözött Újvidékre, ahol szerkesztője, Svetozar Mileti? (1826-1901) polgármester volt. A szerb politikai vezetők 1849

után szakítottak a bécsi orientációval, s a magyar liberális politikusokkal kerestek kapcsolatot, tőlük remélték a szerb nemzeti igények kielégítését.

Románok

A szerbekhez hasonlóan a románok is már a 18. században *megfogalmazták nemzeti igényeiket*. A sérelmeiket és kívánságaikat tartalmazó *Supplex libellus Valachorumot* (A románok kérvényező könyvecskéje) 1791-ben küldték fel Bécsbe és terjesztették az erdélyi országgyűlés elé. Ebben lényegében ugyanazt ismételték meg, amit Innocent Micu-Klein unitus püspök már az 1730-as években kívánt az erdélyi diétától: a románokat negyedik nemzetként vegyék be az erdélyi alkotmányba. A kérést történeti érvekkel támasztották alá, a *dákoromán kontinuitás* elméletével, s azzal az állítással, hogy a 15. századig egyenjogúak voltak a magyarokkal és a szászokkal. Arra is hivatkoztak, hogy *a románság a legszámosabb nép* Erdélyben. Azt is kérték, hogy a hivatali tisztségek betöltésénél és az országgyűlési követek választásánál *számarányuknak megfelelően vegyék figyelembe a románokat*, s a *román lakta vármegyék, székek és községek elnevezése „románul is megadassék”*. Az országgyűlés elutasította a kérést, amelyet később a két román felekezet püspöke ismételt az országgyűlés elé terjesztett. *Az 1848 májusában Balázsfalván tartott nemzeti gyűlés ugyanezen kívánságok teljesülésétől tette függővé Erdély uniójának elfogadását*. Majd miután ők is fegyvert ragadtak a magyar uralom ellen, 1849-ben Bécstől azt kérték, hogy a Monarchia románjait egy nemzeti autonómia, külön koronaterület keretében egyesítsék.

A románok politikai kívánságai végül is az 1863-64. évi erdélyi országgyűlésen teljesültek. Itt a többségben lévő román és szász képviselők – a magyarok távollétében – törvénytelennek nyilvánították Erdély unióját Magyarországgal, s törvénybe iktatták a románok politikai és vallási egyenjogúságát. Ezzel a román lett Erdély negyedik elismert nemzete, a két román egyház pedig egyenjogúvá lett a négy bevett erdélyi vallással. Törvénybe iktatta az országgyűlés a három országos nyelv, a magyar, a német és a román egyenjogú használatát az erdélyi közigazgatásban. Teljesültek a románok vallási igényei is: 1853-ban érseki rangra emelkedett és önállóvá lett az erdélyi görög katolikus püspökség. A román érseki egyháztartományhoz csatolták a nagyváradi, valamint az újonnan alapított szamosújvári és lugosi görög katolikus püspökségeket. 1864-ben sikerrel zárult a románok több évtizedes harca a karlócai szerb metropolita joghatósága ellen: a szebeni ortodox püspökséget érseki (metropólia) rangra emelték, s alá rendelték az aradi és a karánsebesi püspökségeket. Ezzel *létrejött az önálló és autonóm román ortodox egyházi szervezet*.

A 18. században jelentős *román nemzeti kulturális központ* alakult ki *Balázsfalván*, a görög katolikus román püspökség székhelyén. A 19. században felzárkózott mellé Brassó, ahol a balkáni kereskedelmet lebonyolító *gazdag román kereskedő polgárság* alakult ki, amely ortodox *gimnáziumot, nyomdát létesített*, s bőkezűen támogatta minden román kulturális és politikai kezdeményezést. *Brassóban* indult az első román *politikai lap*, a *Gazeta de Transilvania*, George Bari? (1812-1893) szerkesztésében. Brassó már nem egyházi központ, s a 19. század első felére jellemző a román világi értelmiség számbeli megerősödése. A különböző erdélyi iskolákban tanuló román diákoknak ekkor már csak egynegyede választja a papi pályát, egy hatoda pedagógusnak készül, s csaknem a fele állami tisztviselő lesz. Korszakunk elején még élnek és dolgoznak a *román nyelvújítást* kezdeményező és a dákoromán történeti tudatot kidolgozó „*erdélyi triász*” (Samuil Micu-Klein, Gheorghe ?incai, Petru Maior) tagjai. A 19. század elején mindhárom Budán, az Egyetemi Nyomdánál

dolgoznak cenzorként vagy korrektorként, s komoly szerepük van a nyomda által kiadott közel száz román könyv megszületésében. Petru Maior 1812-ben adja ki az erdélyi románság történetének kezdeteiről szóló művét, amely a triász tagjainak művei közül a legnagyobb hatással terjesztette a dákoromán kontinuitás elméletét. A latinizáló nyelvújítást a Budán kiadott négy nyelvű (román-magyar-német-latin) szótár, a *Lexicon Budense* kiadása tetőzte be. Az erdélyi román kulturális törekvéseket összefogó intézmény csak 1861-ben alakult meg: „Az erdélyi román nép irodalmi és művelődési társasága” (a társaság román nevének rövidítéséből keletkezett általánosan használt elvezése, az ASTRA).

Szlovákok

A szlovákoknak nem volt nemzeti egyházuk, de a szlovák nemzeti kultúra létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott a katolikus papság, különösen addig, míg Nagyszombatban volt a magyar katolikus egyház központja, a hercegprímás székhelye. A szlovák kultúra fontos tűzhelyei voltak a felvidéki evangélikus líceumok is. Míg a katolikus egyházi értelmiség az Anton Bernolák (1762-1813) által kezdeményezett szlovák irodalmi nyelvet pártolta, addig az evangélikus papság és világi értelmiség – amely jelentős részben német egyetemeken tanult – a hagyományosan használt cseh nyelv mellett foglalt állást. A szlovák irodalmi nyelv pártolására alakult 1792-ben Nagyszombatban a Szlovák Tudós Társaság, amelynek mintegy félezer tagja háromnegyed részben katolikus pap volt.

A cseh irodalmi nyelvet védelmezők kezdetben a pozsonyi evangélikus líceum köré csoportosultak, majd az 1820-as évektől a pesti szlovák evangélikus gyülekezet lelkésze, Ján Kollár (1793-1852) vette át a vezetést. Kollár volt az, aki meghirdette a „szláv kölcsönösség” elméletét, ami annyit jelentett, hogy a szlávoknak ápolniuk kell a kulturális összetartozás tudatát, meg kell tanulniuk egymás nyelvét, s olvasniuk kell egymás irodalmát. Kollár röpiratban szállt szembe a magyar nyelv terjesztésére irányuló mozgalommal is. A szlovák irodalmi nyelv problémáját véglegesen Ľudovít Štúr (1815-56) fellépése döntötte el, aki a Bernolák által javasolt nyugat-szlovák nyelvjárás helyett a csehtől távolabb álló közép-szlovák dialektus mellett foglalt állást. Ezen a nyelven adta ki 1845-től az *első szlovák politikai lapot*, a *Slovenskje Narod?je Novinit* (Szlovák Nemzeti Újság), s a lap révén a szlovák értelmiség végül is elfogadta az új irodalmi nyelvet, amelyen színvonalas irodalom virágzott ki.

A szlovák nemzeti politikai mozgalom viszonylag későn bontakozott ki, s elsősorban a magyarosítással szembeni tiltakozás formájában jelentkezett. A tiltakozás egyik formája röpiratok kiadása volt, többnyire német nyelven. E röpiratokban nyomon lehet követni, hogyan halt el a szlovák értelmiség hagyományos „hungarus” patriotizmusa, s adta át a helyét a modern nacionalizmusnak. M. L. Šuhajda, a selmecbányai evangélikus líceum tanára 1834-ben kiadott röpiratában kijelentette, hogy „hazát könnyen és akárhol lehet találni, de nemzetet és nyelvet sehol.” 1842-ben az evangélikus értelmiség 200 aláírással ellátott kérvényt intézett az uralkodóhoz, védelmet kérve a magyarosítással szemben (amelynek a szlovák nemesség és értelmiség körében nem csekély sikerei voltak).

1848-ban Štúr mellett két evangélikus lelkész, Michal Miloslav Hodža (1811-1870) és Jozef Miloslav Hurban (1817-1888) játszott vezető szerepet a szlovák nemzeti mozgalomban, amely a szerb és román mozgalomtól eltérően nem tudott igazán jelentős tömegeket megmozgatni. Miközben 1848-ban a karlócai szerb nemzeti gyűlésen 6–7 ezren, Balázsfalván

a román nemzeti gyűlésen pedig 30–40 ezren vettek részt, addig a *májusi lipótszentmiklósi gyűlésen 40 szlovák értelmiségi fogalmazta meg a nemzeti autonómiát kérő petíciót*. Midőn 1848 nyarán a prágai szláv kongresszuson a Habsburg Monarchia autonóm nemzeti területek föderációjává való átalakításáról volt szó, Štúr és Hurban kijelentették, hogy a szlovákok nem kívánnak a csehekkel egy államot alkotni, s nem akarnak Magyarországtól elszakadni. Ősszel azonban mégis fegyveres felkelés kirobbantásával próbálkoztak, a szlovákok azonban nem igen csatlakoztak az általuk szervezett szlovák légióhoz.

1861-ben a Turócszentmártonban tartott nemzeti gyűlés a magyar országgyűléshez intézett petícióban megfogalmazta egy autonóm szlovák nemzeti kerület iránti igényét. Ekkor a szlovák nemzeti mozgalomban két irányzat alakult ki, s a 60-as években mindkét irányzat központja Pesten volt, ahol több ezer szlovák munkás dolgozott. Pesten jelentek meg a vezető szlovák újságok is. Az egyik csoport a turócszentmártoni programot, a területi autonómia követelését képviselte, s elsősorban Béctől várta igényei kielégítését. A másik irányzat, amelynek vezetője Ján Palárik (1822-1870), pesti szlovák katolikus lelkész volt, a magyar liberális politikai vezetők felé épített ki kapcsolatokat, s tőlük remélte, hogy az 1848 előtti magyarosító politikát feladva, engedélyezni fogják a szlovák nyelv használatát a közigazgatásban és az oktatásban.

Ruszinok

A ruszinoknál politikai mozgalom nem bontakozott ki 1848 előtt. Sőt a nyelvkérdésben sem tudtak egyértelműen dönteni arról, hogy melyik legyen a ruszin irodalmi nyelv: az egyházi szláv, a helyi nyelvjárások valamelyike, vagy éppenséggel az orosz. A 19. század első felében *görög katolikus papok* írtak latinul vagy oroszul illetve ruszinnal kevert egyházi szláv nyelven nyelvtanokat illetve történeti munkákat. A század közepe felé azonban a *ruszofil irányzat* kerekedett felül. Alekszander Duchnovics (1803-65), eperjesi kanonok a korszak legkiválóbb ruszin írója kezdetben ruszin nyelven írta költeményeit, de élete második felében áttért az oroszra. Az ő kezdeményezésére létesült 1865-ben a Szent Bazil Társulat, a *ruszinok kulturális egyesülete*, elsősorban könyvek, újságok kiadására.

Erdélyi szászok

1790-ben helyreállt az erdélyi szászok önkormányzata. A következő évtizedekben fő törekvésük Erdély és Magyarország uniójának megakadályozása volt, mert attól autonómiájukat és kiváltságaikat féltették, s küzdöttek a magyar nyelv egyre kiterjedő érvényesülése ellen az erdélyi közéletben. Ennek a kelet-közép-európai tájon *egyedülállóan magas gazdasági és kulturális fejlettségi szinten álló mintegy 200 ezer főnyi népcsoportnak* is meg voltak a maga belső problémái: egyfelől a természetes szaporodás megtorpanása, a házasságok alacsony termékenysége, az egy és két gyermek rendszer eluralkodása, amin külső telepítéssel próbáltak segíteni. Másfelől az értelmiségi túltermelés, ami a *fejlett iskolahálózat* és a német egyetemeken való tanulási lehetőség következménye volt. A külföldi tanulmányoknak annyi eredménye azonban volt, hogy a német egyetemekről hazatérő fiatalok magukkal hozták a „fiatal Németország” dinamikus, nacionalista szellemiségét, s az 1830-as években megindult a szász társadalom belső megújulása a modernizálódás, a német nemzeti ébredés jegyében. Folyóiratok, politikai lapok indultak, kulturális, irodalmi és gazdasági

egyesületek szerveződtek, s Magyarországon *a szász városokban alakultak az első modern részvénytársasági pénzüzetek, takarékpénztárak*. Az egyesületek közül csak az 1840-ben alakult Erdélyi Honismereti Egyesületet (Verein für Siebenbürgische Landeskunde) és az 1845-ben szerveződött Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesületet említjük, mert mindkettő jelentős munkásságot fejtett ki a következő évtizedekben. Ennek a szász megújulásnak volt kiemelkedő irányító személyisége Stephan Ludwigh Roth (1796-1849) evangélikus lelkész, akít 1849-ben a magyar haditörvényszék halálra ítél s kivégeztetett. Ennek a sajnálatos incidensnek a magyarokra nézve kedvezőtlen visszhangja lett a korabeli Európában.

Horvátország

Horvátország területének nagyobb részét a katonai határőrvidék foglalta el. *A három keleti, szlavón vármegye – Szerém, Verőce és Pozsega –* hovatartozása pedig vitatott volt a magyarok és a horvátok között. E három megye *egyaránt elküldte követeit a magyar országgyűlésre és a horvát tartománygyűlésbe*. 1790-ben a horvát nemesség szükségét érezte annak, hogy rendi jogai és kiváltságai védelmében a bécsi németesítő abszolutisztikus törekvésekkel szemben, szoros szövetségre lépjen a magyar rendekkel. Ugyanakkor azonban egyre inkább érzékelték a kibontakozó magyar nacionalizmus részéről fenyegető veszélyeket is. Ezért *a horvát követe a pozsonyi országgyűléseken mereven elutasították a magyar államnyelv érvényesítésére irányuló magyar javaslatokat, s ragaszkodtak a latin nyelvhez*. Ugyancsak elzárkóztak az elől, hogy Horvátországban jogokat biztosítsanak a protestánsok számára. A 19. század elején először a hagyományos rendi keretek között igyekeztek kiszélesíteni a horvát autonómiát, majd *az 1830-as évektől kibontakozott a modern típusú nemzeti mozgalom*. Ennek társadalmi bázisát, a magyarokhoz hasonlóan, *a birtokos nemesség és anemesi értelmiség* adta, de a sajátos horvát viszonyok következtében nagyobb szerepet játszott a nemzeti mozgalomban *a katolikus papság és a kereskedő polgárság*. A francia háborúk idején ugyanis jelentős átmenő forgalom alakult ki a Bácska és a Bánát gabonatermő területei és az adriai kikötők között. Ehhez járult Horvátország legjelentősebb természeti kincse, a tölgyfa iránt megnyilvánuló növekvő világpiaci kereslet. A gabona és tölgyfa-kereskedelem révén a Száva és a Kulpa menti városokban, elsősorban Károlyvárosban, és a tengermelléken elég jelentős horvát kereskedő polgárság alakult ki, amely megfelelő anyagi hátteret biztosított a nemzeti intézmények és kezdeményezések számára.

A 19. század első évtizedeiben a horvátoknál is kibontakozott a magyarhoz hasonló nyelvi, kulturális ébredés. A nemzeti mozgalom politikai vonalának kezdetét a „horvát Széchenyi”, gróf Janko Drašković (1770-1856) fellépése jelzi, aki 1832-ben kiadott *Disertatia* című munkájában egyfelől elismeréssel emlékezik meg a magyar nemzeti nyelv és kultúra fejlesztése terén elért eredményekről, s a horvátokat a magyar példa követésére szólítja fel, másfelől azonban tiltakozik a magyarosító törekvések ellen. Felvázolja egy a Habsburg Monarchián belül, az ott élő horvátok és szlovének egyesítésével kialakítandó délszláv állam elképzelését is. Ljudevit Gaj (1809-72) már tovább lépett, midőn kidolgozta az „*illirizmus*” elméletét, amely szerint a horvátok, a szerbek, a szlovének és a bulgárok egyetlen nemzetet alkotnak, az ősi és hatalmas illír nemzetet, amelyet e népek előbb kulturális, majd politikai egyesítése révén a valóságban is létre kell hozni. Gaj az illirizmus programját 1835-ben megindított *Novine Hrvatske* című újságjában népszerűsítette, amely a következő évben felvette az *Ilirske Narodne Novine* (Illír Nemzeti Újság) nevet (néhány év múlva az illír név használatát betiltották, ettől kezdve Horvát Nemzeti Újság a lap neve).

Gaj nevéhez fűződik a *horvát nyelvújítás* és a horvát helyesírás kidolgozása is. A horvátoknak volt egy hagyományos irodalmi nyelve, amelyen a 16. század óta nyomtatott könyvek is megjelentek. Ez az ún. *kajkav* nyelvjárás volt, amelyet Zágráb és Varazsd környékén beszéltek, de ez a nyelv nem felelt meg az illírismus céljainak, mert távol állt a szerbek által beszélt dialektusoktól. Ezért Gaj azt javasolta, hogy a Karad?i? által szerb irodalmi nyelvvé emelt *štokav* nyelvjárást tegyék meg horvát irodalmi nyelvvé is. Így jött létre a modern szerbhorvát irodalmi nyelv. Az új irodalmi nyelven hamarosan gazdag költészet bontakozott ki. A horvát nemzeti kultúra kibontakozását jelzik olyan intézmények, mint az országszerte létesült *olvasóköri*, az 1842-ben alapított *Matica Hrvatska*, a *Horvát Nemzeti Színház*. 1860-ban alapította Josip Juraj Strossmayer (1815-1905) diakovári püspök Zágrábban a *Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémiát*, amelyet az egységes délszláv nemzeti kultúra központjának szántak, de valójában a horvát kultúra és tudomány legfőbb intézménye lett. Az illír mozgalom az 1840-es években politikai párttá is szerveződött, először illír párt, majd Horvát Nemzeti Párt néven, s a *saborban*, valamint a zágrábi és varazsdi megyegyűléseken sokszor véres összecsapásokig fajuló küzdelmet vívott a magyar párttal, amely a Magyarországgal való államjogi kapcsolat fenntartása, sőt szorosabbá tétele mellett volt.

Az 1848 március 25-én a zágrábi népgyűlésen elfogadott horvát nemzeti program *Magyarországgal teljesen egyenrangú, saját felelős kormánnyal rendelkező államnak* kívánta Horvátországot, amelyet csak az uralkodó személye kapcsolna a föderatív alapon átszervezendő Habsburg Monarchiához. 1848-ban Jela?i? elfoglalta Fiumét és a Muraközt, s ténylegesen minden kapcsolat megszűnt Magyarország és Horvátország között. 1849-ben, majd a neoabszolutizmus idején a horvát nemzeti mozgalom balszárnya a magyarok felé próbált közeledni, de tényleges együttműködésre nem került sor.

1861-ben a magyar országgyűléshez hasonlóan a horvát tartománygyűlés sem fogadta el a februári alkotmányt, s nem küldte el képviselőit a Birodalmi Tanácsba. Ugyanakkor kifejezte készségét a Magyarországgal való államjogi kapcsolat felújítására, a teljes egyenjogúság alapján. A kapcsolat helyreállításának feltétele Horvátország állami önállóságának és területi igényeinek elismerése volt. A magyarok szerint a két országot nem csak az uralkodó személye kapcsolta össze, mint a horvátok állították, hanem reális unió állott fenn a két ország között. A horvát területi igényeket illetően: a magyarok a három szlavón megyét készek voltak átengedni, a Határőrvidék polgárosítását és Horvátországhoz való visszacsatolását is támogatták; Fiuméről, Magyarország tengeri kapujáról (amelynek olasz polgárai is a Horvátországhoz tartozás ellen szavaztak), és a Muraközről (amely 1860-ban visszakerült Zala megyéhez) azonban nem voltak hajlandók lemondani (annak ellenére, hogy az utóbbi szinte teljesen horvát lakosságú volt, de a középkor óta Zala megyéhez tartozott). Ezeket az ellentéteket nem lehetett áthidalni, ezért végződtek eredménytelenül a két országgyűlés küldöttségei által 1866-ban folytatott kiegyezési tárgyalások. 1861-ben jöttek létre Horvátországban azok a pártok, amelyek a következő évtizedekben meghatározták a horvát politika alakulását. A legerősebb, a tartománygyűlésben nagy többséggel rendelkező párt a Strossmayer püspök vezetése alatt álló *Nemzeti Liberális Párt* volt, az egykori illír párt utóda, amelyben a horvát polgárság, az egyházi és világi értelmiség zöme tömörült. A párt célkitűzése az volt, hogy a föderatív alapon átszervezendő Habsburg monarchia keretei között valósítsa meg a délszlávok nemzeti egységét és önálló államát, a Monarchia többi országával való teljes egyenjogúság alapján. A jugoszlávizmus programját képviselő liberálisokkal szemben ekkor jelent meg a politikai porondon a horvát nemzeti államjogi ellenzéki későbbi klasszikus pártja, az Ante Star?evi? (1823-1896) és Eugen Kvaternik (1825-1871) által alapított *Jogpárt*, amely a középkori horvát királyság történeti joga alapján szerette volna

a nagyhorvát államot megvalósítani. E két irányzattal szemben kisebbségben volt a hagyományos államjogi kapcsolat felújítására törekvő unionista, vagy „magyarón” párt.

2. A nemzetiségi kérdés a politikában

Etnikai viszonyok

Magyarország etnikai, nemzetiségi viszonyait részletesen és pontosan először Fényes Elek mérte fel 1836 és 1842 között. A hivatalos népszámlálás először 1850-51-ben kérdezte a lakosság nemzetiségét. A népszámlálási adatok lényegében ugyanazt a nemzetiségi megoszlást mutatják, mint Fényes adatgyűjtése. Mind Fényes Elek, mind a népszámlálás adataiból kiderül, hogy a magyar nemzetiség a történeti Magyarország lakosságának csupán 36-37 %-át alkotta, s még a szűkebb (Erdély és Horvátország nélkül vett) Magyarországon is csak viszonylagos (45 %-os) többségben volt. Erdélyben a románok abszolút többségben voltak a lakosság egyharmadát sem kitevő magyarsággal szemben, Horvátországban és a Határőrvidéken pedig alig éltek magyarok. Ezek az adatok érthetővé teszik, hogy a korabeli magyar politikai elit számára a nemzetiségi kérdés lét vagy nemlét kérdése volt. Fényes adatainak ismeretében és azokat idézve húzta meg a vészharangot Wesselényi Miklós 1843-ban kiadott „Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében” című munkája előszavában: *„Veszély fenyeget oh hon! Veszély olyan, millyen még sohasem!”* S ezért írta 1865-ben megjelent „A nemzetiségi kérdés” című könyvében Eötvös József, hogy *„nincs ország, melynek helyzetére a nemzetiségi kérdés elhatározóbb s általánosabb befolyást gyakorolna, mint hazánk.”*

A magyar politikai elit és a nemzetiségi kérdés

1790 és 1844 között az országgyűlések egy sor törvényt hoztak „a magyar nyelv használatáról”, illetve „a magyar nyelvről és nemzetiségről”, amelyek az országgyűlés, a törvények, a közigazgatási hatóságok, a világi és egyházi bíróságok hivatalos nyelvén a magyart tették. E törvények értelmében közhivatalt csak magyarul tudó egyén vállalhatott, s ügyvédi vizsgát is csak magyarul lehetett tenni, sőt még a papi tisztségek betöltését is a magyar nyelv tudásához kötötték valamennyi felekezetenél. Ez utóbbira azért volt szükség, mert az anyakönyveket is magyarul kellett vezetni. Végül 1844-ben azt is kimondta az országgyűlés, *„hogy az ország határain belőli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen.”* Vegyük hozzá ehhez még azt is, hogy a vármegyék – köztük olyanok is, amelyeknek lakossága túlnyomórészt nem magyar volt – egymás után rendelték el saját önkormányzati hatáskörükön belül a magyar nyelv kizárólagos használatát. *E törvények csak a magyar nyelvre voltak tekintettel, annak használatát igyekeztek kiterjeszteni a közélet mindenterületén. Az országban élő többi nép nyelvi jogainak törvényes biztosítására nem gondoltak, legfeljebb néhány éves türelmi időt engedélyeztek a magyar államnyelv elsajátítására.* A kisebbségi nyelvek használatát a magánéletre kívánták korlátozni, s megengedhetőnek vélték – mint Kossuth mondotta – *„a magyar nemzetiséget minden törvényes és méltányos úton, s különösen az iskolamesterek serkentésével”* terjeszteni.

Az ország nem magyar népeinek képviselői joggal tiltakoztak e nyelvtörvények túlzásai ellen, s a magyar politikusok között is akadtak olyanok (mint pl. Széchenyi István), akik szót emeltek a kisebbségi nyelvek közéleti használatának engedélyezése érdekében. A reformkor liberális nemzedéke, amely a polgári átalakulás programját megfogalmazta, majd az átalakulást ki is harcolta, őszintén remélte, hogy a jobbágyság és a rendi kiváltságok eltörlésével, az állampolgári jogegyenlőség és a közteherviselés megvalósításával, a polgári jogviszonyok és intézményrendszer meghonosításával a nemzetiségi kérdést is megoldja. „*A közös szabadság a nemzeti különbségeket s ellenszenvet biztosan kiegyenlíti*” – mondotta Kossuth az országgyűlésen 1848 márciusában. Néhány évvel korábban hasonló véleményen volt Wesselényi Miklós is: „*mi polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni.*” Vagyis abban reménykedtek, hogy a polgári átalakulás azt fogja eredményezni, hogy a nem magyar anyanyelvű lakosság fokozatosan önként elmagyarosodik, vagy legalábbis megtanul magyarul, s a magyar nemzet tagjának vallja magát.

A liberálisok reménye azonban illúzióknak bizonyult. A soknemzetiségű ország nem magyar lakói örömmel üdvözölték a polgári forradalmat, de a szabadságért cserébe nem voltak hajlandók feláldozni nemzetiségüket. Az egyéni polgári jogegyenlőség és szabadság mellé nemzeti létük és jogaik elismerését, törvényes biztosítását is követelték. A német városi polgárság gyorsuló asszimilációja ellenére, a nem magyar állampolgárok magyarosodása sem haladt a remélt mértékben. 1850 és 1880 között a magyarok aránya 36,5 %-ról csak 41,2 %-ra emelkedett, de a szűkebb Magyarországon sem érte el még az 50 %-ot, Erdélyben pedig csak 30 % volt.

Ilyen körülmények között sajnálatos, s a továbbiakban súlyos következményekkel járó tény volt, hogy *az új, polgári Magyarországot megalapozó 1848 áprilisi törvények a nemzetiségi kérdéssel nem foglalkoztak.* A legnagyobb létszámú nemzeti kisebbségek 1848-ban félreérthetetlenül megfogalmazták igényüket a területi önkormányzat és nemzeti közösségként való elismertetésük iránt. Igényeiket a szerb, a szlovák, a román “nemzet” nevében fogalmazták meg. Kossuth azonban határozottan kijelentette az országgyűlésen, hogy *„én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, akik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itten nincsen.”*

Ez az ellentét is jelzi, hogy a 19. századi Magyarországon *kétfajta nemzetfogalom, nemzeti ideológia állt szemben egymással,* s ez a kettősség az egész korabeli Európára jellemző volt. Az egyik, amelyet a francia felvilágosodás fogalmazott meg, *a nemzetet politikai kategóriának tekintette, meghatározott területhez, politikai intézményrendszerhez, végső soron az államhoz kötötte, s az állampolgárok összességével azonosította.* E felfogás szerint *csak az a nép alkot nemzetet, amelynek történetileg kialakult önálló államisága, vagy legalábbis területhez kötött politikai autonómiája van.* A modern állam tehát nemzetállam, amelyben csak egy nemzet élhet, de ennek tagja minden állampolgár, tekintet nélkül nyelvére, etnikumára. A politikai nacionalizmussal, az államnemzet eszméjével szemben *a másik felfogás, az etnikai-nyelvi nacionalizmus a nemzetet az államtól független, a politikai szerveződést megelőző, elsődleges természeti képződménynek tartotta, amelynek meghatározó jegye a közös etnikum, a nyelv, a népi hagyomány.* Minden önmaga tudatára ébredt népi, nyelvi közösségnek természetes joga van a nemzeti léthez, a saját nemzeti politikai intézményekhez, végső soron a nemzeti önrendelkezéshez. A legtöbb európai nép nemzeti ideológiájában – történetileg kialakult helyzetének megfelelő arányban – keveredtek egymással e két nemzetfelfogás elemei. A teljes rendi társadalmi szerkezettel, *saját politikai intézményekkel nem rendelkező etnikai kisebbségek ideológiájában a természetjoggal érvelő etnikai-nyelvi nacionalizmus játszott*

meghatározó szerepet. Erre hivatkozva kívánták a szlovákok, szerbek és románok „nemzet”-ként való elismerésüket. A magyar reformnemesség viszont a történeti jogokra hivatkozó államnemzeti koncepciót vallotta, annál is inkább, mert ez összhangban állt a hagyományos magyar nemesi, rendi nemzetfogalommal, amely szerint a „natio Hungarica” tagjának számított minden nemes, bármilyen anyanyelvű volt is. „Nemzet annyi mint állam, ezt csak történelem alkothat” – írta Kossuth Pesti Hírlapja.

Mivel a magyar felfogás szerint a nem magyar népek – a területi önkormányzattal rendelkező horvátok és erdélyi szászok kivételével – nem alkottak politikai nemzetiséget, nem tarthattak igényt nemzeti jellegű politikai intézményekre, így területi autonómiára sem. Kossuth szerint *„egy országot nyelv szerint felosztani, s mindenik résznek külön territoriumon külön politikai nemzetiséget adni annyit tesz, mint azon országot feldarabolni és megszüntetni.”* Arra is hivatkoztak, hogy hazánkban a különböző népek egymással oly mértékben keveredve élnek, hogy az etnikai határokat igazságosan meghúzni lehetetlen. A magyar kormányzat tehát mind az etnikai kisebbségek “nemzet”-ként való elismerését, mind területi önkormányzatok engedélyezését elvi alapon elutasította.

A nemzetiségek fegyveres felkeléseinek hatására a magyar vezetés is egyre inkább belátta, hogy intézkedni kell a nemzeti kisebbségek nyelvének használatáról. Az egyes nemzetiségeknek adott kisebb engedmények után a minisztertanács 1849 június 6-án úgy határozott, hogy *„minden népfajnak teljes szabadságában van illető egyházában, községében, iskoláiban és családi körében vallását, nyelvét, gyermekei oktatását ápolni, kezelni és biztosítani.”* Ehhez képest komoly előrelépést jelentett az erdélyi és magyarországi román képviselőkkel, valamint a román fejedelemségekből emigrált forradalmárokkal folytatott tárgyalások eredményeként kidolgozott *„kibékülési terv”*, amelyet 1849 július 14-én írt alá Batthyány Kázmér külügyminiszter és Nicolae Bălcescu.

Míg eddig Kossuth és a magyar kormány csak községi szintű önkormányzatot volt hajlandó ígérni a nemzetiségeknek, most az egyezmény legfontosabb pontja megígérte, hogy a megyei igazgatás nyelve mindenütt a többség által beszélt nyelv lesz. *A románokkal létrejött megállapodás pontjait a nemzetgyűlés valamennyi nemzetiségre kiterjesztette, midőn Szegeden 1849 július 28-án határozatot hozott a nemzetiségi kérdésről.* Az állam hivatalos nyelve a magyar, de *„az országban divatozó más nyelvek”* használatára lehetőség nyílik a következő területeken: a községi és megyei gyűléseken mindenki a saját anyanyelvén szólhat; a jegyzőkönyv nyelvét mindkét esetben a többség határozza meg. Ugyancsak anyanyelvét használhatja bárki az alsó fokú bíróságok előtt. A nemzetörség vezényleti nyelve, az iskolák oktatási nyelve, az anyakönyvezés és az egyházi ügyek nyelve mindig az illető község illetve egyházközség nyelve. Az egyes állampolgároknak joguk van bármely hatósághoz bármely nyelven folyamodványt intézni.

Ez a határozat a szabadságharc bukása miatt nem léphetett életbe, de jelzi azt, hogy a magyar politikai elit – sajnos igen későn – kezdte levonni az 1848-49-es testvérháború tanulságait. *1849 után egyre többen hangoztatták idehaza és az emigrációban is, hogy szakítani kell a reformkori nyelvtörvények magyarosító szándékaival, s ki kell elégíteni a nemzeti kisebbségek jogos igényeit.* Az emigráció hivatalos programját ebben a vonatkozásban Kossuth 1851-ben kidolgozott *alkotmányterve* képviselte, amely az általános választójog és a demokratikus önkormányzati rendszer mellett *a közélet minden szintjén lehetővé teszi a kisebbségi nyelvek használatát (még az országgyűlésen is mindenki anyanyelvén szólhatna), sőt kollektív nemzeti intézmények létesítését is engedélyezi, nem a területi, hanem a személyi autonómia alapján.* Itthon a liberális politikai elit vezető képviselői – elsősorban Eötvös József, Mocsáry Lajos,

Szalay László, Kemény Zsigmond, Deák Ferenc foglalkoztak a nemzetiségi kérdéssel. Ők a soknemzetiségű Magyarországot a benne élő népek „közös hazájának” tekintették, ahol minden állampolgár teljesen egyenjogú, s minden közéleti fórumon használhatja anyanyelvét, s ahol a liberális intézmények és az önkormányzatok keretei között érvényesülhet az egyének és népek szabad versenye.

A nemzetiségi kérdés az 1861. évi országgyűlésen

A nemzetiségi kérdés az 1861. évi országgyűlésen került ismét napirendre. A képviselőház Eötvös József javaslatára 27 tagú bizottságot küldött ki a nemzetiségi törvényjavaslat elkészítésére, s ebben 12 nem magyar képviselő is helyet kapott. Az országgyűlési bizottság, bár a nemzetiségi kérdést a liberális szemléletnek megfelelően elsősorban az állampolgári jogegyenlőség és a teljes egyéni szabadság alapján kívánta rendezni, elismerte a nemzetiségeknek mint testületeknek jogát a szabad kifejlődésre. Ezt egyfelől a községi és a megyei önkormányzatok keretében, másfelől az egyes vallásfelekezetek egyházi és iskolai autonómiája révén vélték megvalósíthatónak. A bizottság a nemzetiségi kérdés rendezésének elvi alapjaként mindenekelőtt azt szögezte le, hogy *„Magyarország minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik”*, de ennek az országban élő valamennyi nép egyenjogú tagja. *„Az országban lakó minden népek, név szerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, sat. egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.”* Ebben a fogalmazásban a magyar politikai nemzet az állampolgárok összessége, az etnikai-nyelvi értelemben vett magyarság pedig egyike az ország egyenjogú nemzetiségeinek, s a többiekkel szemben semmiféle előjog nem illeti meg azon kívül, hogy mint relatív többséget alkotó nemzetiségé, az ő nyelve a törvényhozás, a kormány és az állami hatóságok hivatalos nyelve. A törvényjavaslat megtárgyalására 1861-ben az országgyűlés feloszlata miatt már nem kerülhetett sor. De ez szolgált alapjául a nemzetiségi törvénynek, amelyet a négy év múlva, 1865 decemberére összehívott újországyűlés kidolgozott és elfogadott.

A nemzetiségi törvény és a magyar nemzetiségi politika 1867 után

A képviselőház 1866 áprilisában egy 40 tagú bizottságot választott a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására. A nemzetiségi bizottság 1867 júniusára készült el javaslatával. A tervezet a legtöbb esetben átveszi az 1861. évi javaslat rendelkezéseit, de azokat részletesebben kifejti. Teljesen új a javaslatban a bíróságok előtti nyelvhasználatról szóló fejezet, amely lehetővé teszi, hogy bárki anyanyelvén intézze peres ügyeit a községi, járási és megyei bíróságok előtt. Előírja a javaslat, hogy a községi és a megyei tisztviselők a felekkel való érintkezésben azok nyelvét kötelesek használni. Kimondják, hogy magánszemélyeknek, társulatoknak és egyházaknak jogában áll bármilyen szintű iskolákat létesíteni, s azokban az oktatás nyelvét szabadon meghatározni. Sőt az államot is köteleznék nem magyar oktatási nyelvű alsó és középfokú iskolák felállítására. Az 1861. évi javaslatához képest ugyancsak teljesen új az albizottság törvénytervezetében az egyesülési jog tételes kimondása bármilyen nemzetiségű állampolgár számára. A törvényjavaslat nemcsak a nemzetiségi politikusok részéről és a nemzetiségi sajtóban váltott ki tiltakozást, hanem a magyar politikai

közvélemény nagy része, elsősorban a nemzetiségi vagy vegyes lakosságú megyék magyar nemessége és értelmisége is elutasította. Szerte az országban meghúzták a vészharangot: „Nemzetiségi ürügyek alatt hazánk feldarabolása céloztatik!” A törvényhatósági gyűlések egymásután küldték tiltakozó felirataikat, hangoztatva, hogy aggasztja őket „az igen széles alapra fektetett nemzetiségi törvényjavaslat”, amely véleményük szerint „a megyéket kivetkőztetné magyar nemzeti jellegükből.” Elsősorban az ellen tiltakoztak, hogy a megyék hivatalos nyelvét a többség választhatja meg, tehát az lehet nem magyar is, s követelték, hogy valamennyi megye első hivatalos nyelvét a magyart tegyék. Ekkor már nyíltan mutatkozott az egyre mélyülő szakadék egyfelől a liberális elit, másfelől a magyar politikai vezetőréteg derékhadát képviselő vidéki nemesség között. Csaknem másfél év telt el, mire a nemzetiségi bizottság elkészült újabb törvényjavaslatával.

A javaslat mindenekelőtt *„kimondja az egyénre nézve a nyelv teljes egyenjogúságát. Ehhez képest: minden honpolgár szabadon használhatja anyanyelvét szemben az államkormányval, saját egyházi, iskolai és törvényhatóságával és a községekkel, s anyanyelvén nyer értesülést és elintéztést annak közegeitől; a községek, egyletek, magán intézetek és egyházak szabadon választják jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvüket; a törvényhatóságok az állam hivatalos nyelve mellett más nyelveken is vihetik jegyzőkönyveiket; anyanyelvén szólalhat fel mindenki a községi, törvényhatósági, egyházi és egyleti gyűléseken; biztosítottatik a teljes jogegyenlőség az egyesülés, a közoktatás s az egyházi kormányzat terén, hogy az ország nem magyar ajkú lakosai szabadon fejleszthessék nemzetiségüket minden irányban.”*

A korábbi javaslatokhoz képest a legfontosabb változás, hogy a törvényhatóságok (megyék és nagyobb városok) jegyzőkönyveit mindenütt magyarul kell vezetni, s csak másodsorban használhatják a nemzetiségi nyelveket is. Ugyancsak a magyart teszi a javaslat a törvényhatóságok belső ügyvitelének nyelvét. A törvényhatóságok egymás közti érintkezésében is kötelezővé teszi a magyar nyelvet, egyéb nyelv használatát csak másodikként, hasábosan engedélyezi. A bizottság tehát engedett a megyei és városi feliratok nyomásának, s lényegében a magyart tette valamennyi törvényhatóság első hivatalos nyelvét. Az új javaslat a törvényhatósági tisztviselőket nem kötelezte egyértelműen arra, hogy a felekkel azok anyanyelvén érintkezzenek, hanem csak azt írta elő, hogy a hivatalos érintkezésekben „a lehetőségig” a felek nyelvét használják.

Az uralkodó 1868 december 6-án szentesítette az országgyűlés által elfogadott törvényt, amely „1868:XLIV. t.c., a nemzetiségi egyenjogúság tárgyába” címen került be a Magyar Törvénytárba.

A nemzetiségi (főleg román és szerb) képviselők nem fogadták el a magyar törvényjavaslatot és tiltakozásul kivonultak az ülésteremből. Míg a magyar javaslat ugyanis általában az egyes állampolgárok számára biztosította a nyelvhasználati, egyesülési és iskolaalapítási jogokat, addig a nemzetiségi képviselők javaslata elsősorban azt kívánta, hogy az öt legnagyobb etnikai kisebbséget ismerjék el a magyarral egyenjogú „országos nemzeteknek”, s ezek a nemzeti közösségek, mint jogi személyek, kapjanak politikai jogokat.

A nemzetiségi törvény rendelkezéseit egyes szakterületeken kiegészítette néhány egykorú törvény, amely a nyelvhasználatot lényegében a nemzetiségi törvénynek megfelelően szabályozta. Ilyen volt mindenekelőtt a népiskolai törvény (1868:38. t.c.), amely biztosította a felekezetek, társulatok, községek és magánszemélyek iskolaalapítási és fenntartási jogát. A felekezetek iskoláik számára maguk választhatták a tanítókat, maguk határozhatták meg a tankönyveket és a tantervet. A törvény kimondta, hogy a népiskolákban *„minden növendék*

anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakos tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.” A magyar államnyelvet az elemi iskolákban tantárgyként sem kellett oktatni, ez csak a polgári iskolákban és a tanítóképzőkben volt kötelező. A népiskolákban csak egy évtizeddel később, 1879-ben rendelték el a magyar nyelv tantárgyként való oktatását, s ez a tanítóknak a magyar nyelv elsajátítására adott négyéves határidő lejártával 1883-tól vált minden iskolában kötelezővé. Ugyanebben az évben írták elő minden középiskola számára a magyar nyelv és irodalom oktatását. 1891-ben elrendelték, hogy az óvodai foglalkozást is fel kell használni a magyar nyelv elemeinek elsajátítására. Az 1907:27. tc. megerősítette a magyar nyelv kötelező oktatását, s intézkedéseket hozott ennek hatékonyabbá tételére érdekében. A helynevekről szóló törvény, 1898-ban, kimondta, hogy minden községnek egy hivatalos neve lehet. Részletes modern elemzés a 8 felföldi szlovák többségű megye esetében készült. E megyék 2139 községe közül 1055 (49,2 %) kapott új nevet. Ezek közül 308 esetben előnév-adásról vagy változásról volt szó. A 747 törzsnév-változásnál 381 esetben (51 %) nyilvánvaló az eredeti név magyarítása, illetve magyar hangzású névvel való felcserélése. Ezek voltak azok a törvények, amelyek a magyar hivatalos nyelv használatát a nemzetiségi törvényen túl kiterjesztették, a nemzetiségek heves tiltakozása mellett. A nemzetiségi törvény rendelkezéseinek végrehajtása túlnyomórészt az önkormányzati szervek, a törvényhatóságok, a községek és az egyházközségek hatáskörébe tartozott, ezért e téren szinte megyéről megyére, községről községre eltérő állapotokkal találkozunk.

A fejlődés főleg 1875 után egyre inkább érvényesülő tendenciája kétségkívül az volt, hogy a magyar államnyelv hivatalos használata túlterjedt a nemzetiségi törvényben megszabott határokon. A kormány álláspontjára e kérdésben jellemző Tisza Kálmán miniszterelnök kijelentése 1883-ban, amely szerint a kormány nem hozott olyan rendelkezéseket, amelyek az alsó bíróságoknál vagy a községekben megtiltották volna az anyanyelv használatát, de elismerte, hogy *„a magyar faj iránti túlbuzgalomból egyes községekben ilyen eljárás követett.”* Még a 20. század elején, a szabadelvű kormányoknál türelmetlenebb nemzetiségi politikát folytató koalíciós kormány idején, 1907-ben is találkozunk olyan belügyminiszteri rendelettel, amely különös súlyt helyezett arra, *„hogy azok a vármegyei tisztviselők, akik a néppel hivataluknál fogva folytonos és sűrű érintkezésben vannak, tehát elsősorban a járási főszolgabírák és szolgabírák, az illető járás lakosságának nyelvét bírják.”*

Az egyes nemzetiségek politikai mozgalmi és viszonyuk a magyar államhoz

A kiegyezést követő években a nemzetiségi értelmiség fokozatosan kiszorult az állam központi intézményeiből, s nem nyílt számára érdemi érvényesülési lehetőség a helyi önkormányzatok, a megyék és városok keretei között sem. A szűk körű választójog és a választásoknál érvényesülő közigazgatási nyomás miatt egyre kevesebb nemzetiségi képviselő került be a parlamentbe. Ilyen körülmények között a nemzetiségi pártok fokozatosan passzivitásba vonultak, vagyis nem indítottak saját jelölteket a választások alkalmával. Ez a helyzet csak az 1890-es évektől kezdődően változott meg. A Memorandum-per után nem sokkal létrejött a különböző nemzetiségi politikusok együttműködése. 1895-ben Budapesten összeült a magyarországi nemzetiségek (szerbek, románok és szlovákok) kongresszusa, amely határozatában a kormány és a világ elé tárta a nemzeti kisebbségek sérelmeit. Míg 1868 után nem fogadták el a nemzetiségi törvényt, ezen határozatban azt kérik,

hogy amíg a törvény érvényben van, az állam tartassa be. Mindemellett elismerik a fennálló államjogi viszonyokat és már nem kívánják a területi autonómiát.

A századfordulón a tőkés gazdasági fejlődés és a modernizáció hullámai elérték az ország túlnyomóan nemzetiségek lakta keleti és északi vidékeit is. Ennek a folyamatnak fontos következményei voltak a nemzetiségek társadalmi viszonyaira és politikai mozgalmára nézve. A nemzetiségi polgárság számban megnövekedett, gazdaságilag megerősödött, s maga mögött érezhette az időközben önálló királysággá alakult Románia és Szerbia támogatását, illetve a szlovákok a szomszédos, de náluk minden szempontból fejlettebb csehektől kaptak gazdasági és politikai segítséget, a ruszinok iránt pedig Oroszország mutatott érdeklődést. A parasztság polgárosodásának kibontakozása és az ipari munkásság kialakulása kiszélesítette a nemzeti politikai mozgalmak potenciális társadalmi bázisát. A nekilendülő tőkés fejlődés és iparosodás tehát létrehozta a polgári nemzetté válás kiteljesedésének gazdasági és társadalmi feltételeit. E változások hatása megmutatkozott a nemzetiségi pártok politikai magatartásában is. A 20. század elején a szlovákok, a románok és szerbek újra a politikai aktivitás terére léptek, s az országgyűlésen ismét növekvő számú nemzetiségi képviselővel találkozunk. Lényegesen átalakult a nemzetiségi pártok programja és taktikája is. A század elején elfogadott nemzetiségi politikai programokban egyrészt a nemzeti mozgalmak vezetését átvevő új polgári és értelmiségi csoportok demokratikus törekvései tükröződtek, másrészt a nemzeti mozgalmak társadalmi bázisát alkotó paraszti és kispolgári tömegek igényei.

A nemzetiségi pártok programja és tevékenysége egyaránt arról tanúskodott, hogy az ország általános demokratizálása révén igyekeztek közelebb jutni nemzeti céljaik megvalósulásához. Az általános és titkos választójog követelése valamennyi politikailag szervezett nemzeti mozgalom programjában szerepelt. Hasonlóan általános volt a parasztság és a kispolgárság, sőt a munkásság szociális helyzetét javító reformintézkedések követelése is. A demokratikus és szociális program előtérbe nyomulásával szemben a nemzeti politikai követelések a korábbiakhoz képest látszólag mérséklődtek. A területi önkormányzat már nem szerepelt a programokban. Elfogadják a dualista rendszert (de közben egyes nemzetiségi vezetők szoros kapcsolatban álltak a dualizmus felszámolására készülő Ferenc Ferdinánd trónörökösével), s a korábban támadott, elutasított nemzetiségi törvénybe kapaszkodnak: követelik annak maradéktalan végrehajtását, az abban biztosított széleskörű nemzetiségi jogok tényleges érvényesítését.

Liberalizmus és nacionalizmus a dualizmus korában

A dualista korszak uralkodó eszmerendszere a *liberalizmus* volt. Ezt vallotta a politikusok többsége, kormánypárti és ellenzéki egyaránt. Ennek szellemében történt meg a polgári jogrend és államapparátus felépítése. A dualizmus korának liberalizmusa azonban egyre távolabb került a 19. század középső harmadának liberalizmusától, az ország modernizálást egyre inkább nem továbbvinni, hanem lezárni, az elért eredményeket nem reformokkal továbbfejleszteni, hanem konzerválni akarta. Ezért szokás konzervatív, vagy „állagőrző liberalizmusnak” nevezni. A rendszer demokratikus irányú továbbfejlesztésétől azért zárkózott el, mert a politikai jogok (választójog) kiszélesítése veszélyeztetné a dualizmust és a magyarság hegemoniáját. Mint Európa egyéb országaiban, a liberalizmus nálunk is egyre inkább összefonódott a *nacionalizmussal*. Ez azt jelentette, hogy a magyar hegemonia fenntartása érdekében korlátozni lehetett a liberalizmust. A Szabadelvű Párt vezető publicistája, Beksics Gusztáv nyíltan megvallotta: „*Ha a liberalizmus és a magyar érdek*

ellentétben volna egymással, akkor minden fontolódás nélkül fölládoznám az előbbit az utóbbinak oltárán.” Általános európai jelenség volt, hogy a klasszikus liberalizmus ebben az időszakban lassan átadta a helyét egy újfajta, revizionista liberalizmusnak, amely elsősorban a piaci versenybe való állami beavatkozásban nyilvánult meg. Erre az 1880-as évektől a legfejlettebb országokban is sor került, Magyarországon esetében a felzárkózás nehézségei különösen indokolták ezt.

A nacionalizmussal ötvöződő 67-es liberalizmusnak sajátos változata volt a századfordulón megjelenő *nagyhatalmi nacionalizmus*. Ennek a lényege az volt, hogy a magyarságnak kell átvennie a Monarchiában a vezető szerepet, neki kell irányítania a Monarchia nagyhatalmi politikáját, főleg a Balkán felé. Mi éltette? 1896-ban a magyar társadalom nagy fénnel ünnepelte meg a *millenniumot*, a honfoglalás ezredik évfordulóját. Látványos felvonulások, színpompás, frázisokban gazdag ünnepségek, a korszak eredményeit bemutató nagyszabású budapesti kiállítás mellett maradandó alkotások is készültek erre az alkalomra: több mint 900 km új vasútvonalat nyitottak meg, Budapesten átadták a forgalomnak a földalatti vasutat, a Nagykörutat és két új Duna-hidat, megnyitottak két új múzeumot és egy új színházat. Az országgyűlés határozatot hozott 400 új állami népiskola építéséről és a Szépművészeti Múzeum létesítéséről. Ebben az évben érte el csúcspontját a 90-es évek gazdasági konjunktúrája is. A király, az udvar, a bécsi diplomáciai testület az év nagy részét Budapesten töltötte, s itt tartották az Interparlamentáris Unió üléseit. Úgy tűnt, hogy Budapest a Monarchia fővárosa, s ez nagyban megnövelte a magyar politikai elit nemzeti öntudatát. A nagyhatalmi nacionalizmus érveit és céljait elvi igénnyel ifj. Andrássy Gyula fogalmazta meg: a közös intézmények tagadása helyett arra kell törekednünk, hogy „*a közös intézmények terén oly álláshoz jussunk, hogy ott a mi befolyásunk legyen a döntő [...] A monarchia erőviszonyai természetessé és érdekei kívánatosá teszik, hogy benne politikai tekintetben mi vigyük a vezető szerepet. Mi nagy múltú, egységes államot alkotunk. Ausztria a nemzetiségeknek és tartományoknak mozaikja, belső egység nélkül. Ezen kívül a magyar faj a politikai, az államfönntartó képesség dolgában messze túlszárnyalja a velünk szövetkezett népeket*” Bánffy Dezső és Tisza István is egyetértett vele abban, hogy „*ennek a monarchiának politikai vezetésére igazán a magyar nemzet hivatott.*” A magyar nép különleges „államalkotó képességének” – amely a korabeli magyar közvélemény szemében jogossá tette a nemzetiségek feletti magyar „szupremáciát” és azt, hogy a soknemzetiségű országot „magyar nemzeti államnak” tekintsék – történeti igazolását a korabeli jogtörténeti iskola szolgáltatta.

Egyes nacionalista publicisták és újságírók teljesen elrugaszkodtak a valóságtól, midőn a nemzetiségek teljes beolvadásáról, jövőbeni 30 millió magyarról, Nagy-Magyarországról, sőt magyar birodalomról, magyar imperializmusról, balkáni terjeszkedésről írtak. Ezeknek a megalapozatlan ábrándozásoknak a kor túlfűtött nacionalista légkörében kétségtelenül volt hatása a magyar közvéleményre.

A horvát-magyar kiegyezés és Horvátország története 1868 után

Sem a nemzetiségi törvény, sem a többi fent idézett törvény nem vonatkozott „*a külön területtel bíró s politikai tekintetben is külön nemzetet képező*” Horvátországra, amelynek Magyarországhoz való államjogi viszonyát az az egyezmény szabályozta, amelyet a magyar országgyűlés és a horvát sabor küldöttsége kötött 1868-ban, s amelyet mindkét ország törvényhozása úgy cikkelyezett be, mint egyéb nemzetközi egyezményeket szokás (1868:30. tc. Magyarországon, 1868:I.tc. Horvátországban). A két ország közjogi viszonyát szabályozó

„horvát kiegyezés” mindenek előtt kimondta, hogy a két ország kifelé „egy és ugyanazon állami közösséget képez”. Az államközösségen belül Horvátország „külön territoriummal bíró politikai nemzet”, amely „belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal bír.” Megállapítja az egyezmény, hogy a két ország között vannak közös ügyek, amelyekre nézve a törvényhozás és a kormányzat is közös. E közös ügyek költségeihez Horvátország az ún. adóképességi arány (kvóta) szerint járul hozzá, amelyet 6,4 %-ban állapítottak meg. Ebben az esetben viszont semmi sem maradt volna az autonómia költségeire. Ezért a magyarok hozzájárultak ahhoz, hogy a horvátok bevételeik 44 %-át megtarthassák a saját belügyi szükségleteik fedezésére, a közös ügyi hozzájárulásból hiányzó összeget pedig Magyarország pótolta. Ez a kérdés a horvát-magyar pénzügyi kiegyezés tíz évenkénti megújításai alkalmával mindig heves vitákra adott okot, s a horvátok emiatt egyre erőteljesebben követelték a pénzügyi autonómiát is (amit Deák Ferenc a kiegyezési tárgyalásokon meg akart adni nekik, de a magyar küldöttségen kívül az unionista többségű horvát küldöttség is leszavazta az „öreg urat”). A közös ügyekben a törvényhozás a pesti közös országgyűlést illeti, amelyre a horvát sabor 29 (később a határőrvidék visszacsatolása után 40) képviselőt küld. A horvát képviselőknek jogában áll a közös országgyűlésen és a delegációban a horvát nyelvet használniuk. Horvátország érdekeit a közös kormányban egy tárca nélküli horvát-szlavón-dalmát miniszter képviseli. A közös minisztériumokban és egyéb központi kormány-szervekben a horvát ügyek intézésére külön horvát osztályokat kell felállítani. Horvátország önkormányzata a belügyi igazgatásra, az igazságügyre és a vallás és közoktatásügyre terjedt ki. Ezeket az ügyeket az autonóm országos kormány intézte, amelynek élén a közös miniszterelnök javaslatára az uralkodó által kinevezett, s a horvát országgyűlésnek felelős bán állt. Az egyezmény értelmében Horvátország területén semmilyen formában nem érvényesülhetett a magyar államnyelv, mert nemcsak az autonóm ügyek, a törvényhozás, a közigazgatás, a bírászkodás és az oktatás nyelve volt horvát, hanem a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelve is. A budapesti közös minisztériumok Horvátországból kötelesek voltak elfogadni horvát nyelvű előterjesztéseket és beadványokat, s azokra ugyanazon a nyelven válaszolni. Egyes magyar kormányok időnként megkísérelték a magyar hivatalos nyelv érvényesítését Horvátországban is, a horvátok azonban sikeresen elhárították az ilyen kísérleteket. Az egyezmény elismerte Horvátország területi igényét a horvát-szlavón határőrvidékre, valamint Dalmáciára.

A határőrvidéken 1869 után fokozatosan felszámolták a katonai rendszert, s a területet polgári közigazgatás alá helyezték és bekebelezték Horvátországba. Dalmácia azonban mindvégig Ausztria tartománya maradt, de a horvátok azzal fejezték ki jogigényüket rá, hogy országuk hivatalos neve Horvát- Szlavón- Dalmát Királyság, vagy Hárommegykirályság volt. A három kelet szlavóniai vármegyét (Pozsega, Szerém, Verőce), amelyek 1848 előtt vita tárgyát képezték a két ország között, az egyezmény Horvátország integráns részeként jelölte meg, ezekről tehát Magyarország végérvényesen lemondott. Nem mondott le viszont Magyarország sem a horvátok által igényelt Muraközről, sem Fiuméről és kerületéről, amelyet továbbra is a magyar koronához csatolt külön testnek tekintett. Mivel ebben a kérdésben nem tudtak megegyezni, ideiglenes megoldáshoz folyamodtak, s létrejött az ún. „fiumei provizórium”, amely egészen 1918-ig fennállott. Ennek értelmében Fiume városa és kerülete élén a magyar kormány hatásköre alá tartozó kormányzó állt, s a városban hivatalos nyelvként az olaszt használták.

A horvát politikai közvélemény többsége elégedetlen volt a kiegyezéssel, mert kevesellte az önkormányzatot. Horvátországot teljesen önálló, Magyarországgal és Ausztriával egyenrangú országnak szerették volna látni, amelyet csak az uralkodó személye kapcsolna össze a Monarchia másik két államával. A gazdasági válság hatására azonban 1873-ban az ellenzék

egy része is elfogadta kiegyezést. Ezt követően Ivan Ma?urani? (1873-1880) idején kiépültek a legfontosabb nemzeti és kulturális intézmények (1874-ben megnyílt a zágrábi egyetem), majd az 1880-as és 90-es években Khuen Héderváry Károly bán (1883-1903) idején felgyorsult a gazdasági növekedés, s a népesség is gyorsabban gyarapodott, mint Magyarországon (1869-ben 1,8 millió, 1910-ben 2,6 millió lakosa volt). Az első világháború előtti évtizedben két politikai csoportosulás küzdelme határozta meg Horvátország politikai életét. Az 1905-ben megalakult horvát-szerb koalíció végcélként egy délszláv szövetségi állam létrehozását tűzte ki. A Jogpárt különböző irányzatai viszont a *trializmus* hívei voltak, azaz azt szerették volna kiharcolni, hogy a Monarchia délszláv lakta területeiből alakuljon egy Ausztriával és Magyarországgal egyenjogú és egyenrangú délszláv állam.

A szerbek és a kisebb délszláv népcsoportok

A több mint egymillió szerbség nagyobbik része Horvátországban élt, főleg az egykori katonai határőrvidéken. A magyarországi szerb társadalom kétharmada birtokos parasztokból állt, s valamennyi magyarországi nép között náluk volt legnagyobb a gazdagparasztok számaránya. Viszonylag jelentős kereskedő polgársággal és értelmiséggel is rendelkeztek. A polgárság és az értelmiség az 1870-es évek elején kiszorította a főpapságot a nemzeti mozgalom irányításából, sőt magának a szerb nemzeti egyházi önkormányzatnak a vezetéséből is. A nemzeti egyházi kongresszusban és az egyházi önkormányzat vezető testületeiben mindenütt a világiak voltak többségben a papsággal szemben. A szerb politika irányítása a kiegyezés körüli években a Svetozar Mileti? által alapított Szerb Nemzeti Liberális Párt kezében volt. Mileti?et kétszer is perbe fogták, és fogházbüntetésre ítélték. A 80-as években a párt kettévált, s a századfordulón a szerb nemzeti egyházi önkormányzat és a politika vezető pozíciói a Jaša Tomi? vezette Radikális Párt kezébe kerültek. A 19. század végén a szerbek politikai, gazdasági, társadalmi és politikai életének súlypontja egyre inkább Horvátországba helyeződött át, ahol a horvát ellenzéki pártok egy részével együtt 1905-ben létrehozták a horvát-szerb koalíciót. Bosznia annexiója 1908-ban kiélezte a Monarchia és Szerbia ellentétét, s innen szinte egyenes út vezetett a szarajevói merénylethez.

A Magyarországon élő kisebb délszláv népcsoportok, a bácskai bunyevácok, a baranyai sokácok, a dél és délnyugat-dunántúli horvátok és a szlovének körében nem fejlődött ki politikai mozgalom. Csekély számú értelmiségük és polgárságuk elmagyarosodott, s a parasztság zöme is kétnyelvű volt, anyanyelvükön kívül magyarul is beszéltek. Néhány lelkes katolikus pap és tanító a helyi nyelvjárásokat igyekezett irodalmi nyelvvé fejleszteni: naptárakat, vallásos könyveket és újságokat adtak ki a parasztság számára. A magyar hatóságok támogatták a helyi nyelvjárások irodalmi és oktatási nyelvvé fejlesztését, mert úgy vélték, hogy ezzel elősegíthetik e népcsoportok elkülönülését a nagy délszláv népi tömbtől és meggátolhatják a szerb-horvát, illetve szlovén irodalmi nyelv elterjedését közöttük.

A szlovákok

A magyarok és a németek után a szlovákok voltak a Kárpát-medence leghatalmasabb, legfejlettebb nemzetisége. De őket érték a legsúlyosabb etnikai és társadalmi veszteségek is. Bár természetes szaporodásuk nagyobb volt az országos átlagnál, lélekszámuk 1880 és 1910 között mindössze 4 %-kal gyarapodott. Számukat egyaránt apasztotta a kivándorlás és a

magyarosodás. A felvidéki megyéken kívül jelentős szlovák csoportok éltek az Alföldön (Békésben, Csanád megyében, a Bácskában, a Nyírségben, Pest környékén, a Pilis hegységben), s több tízezer szlovák munkás dolgozott Budapest gyáraiban és építkezésein. A szlovákoknak nem volt autonóm nemzeti egyházuk, mint a románoknak és a szerbeknek, nem voltak nemzeti kulturális és oktatási intézményeik sem, mert a három felvidéki szlovák gimnáziumot 1874-ben politikai okokból bezárták, a következő évben pedig a Matica Slovenskát is feloszlatták. Ezek az intézkedések megpecsételték annak a Budapesten kialakult csoportnak a sorsát, amelyet „új szlovák iskolának” neveztek, s amely a magyar liberálisokkal együttműködve, az országos közéletbe bekapcsolódva kereste a szlovák nemzeti fejlődés kibontakozásának lehetőségét. A szlovák nemzeti politika székhelye a kiegyezés után egy kis felvidéki város, Turócszentmárton lett. A szlovák nemzeti mozgalom az 1870-es években teljesen visszavonult az országos politika küzdőteréről, s passzivitásba húzódott.

A szlovák nemzeti politika megélénkülését két új irányzat fellépése eredményezte a századfordulón. Az egyik a Katolikus Néppárt keretében kialakult, majd Andrej Hlinka vezetésével önállósuló szlovák néppárti irányzat volt. A másik a csehekkel való együttműködést, sőt szoros egységet hirdető polgári radikális csoport volt, akiket újságjukról, a Hlas-ról (Hang) „hlasszisták”-nak neveztek. Ők a prágai egyetemi tanár, a történész, filozófus és szociológus, Tomáš G. Masaryk tanítványai voltak, s csatlakozott hozzájuk a budapesti szlovák egyetemi ifjúság és értelmiség is, Milan Hodža vezetésével. Mindkét irányzat a szlovák parasztság és kispolgárság nemzeti öntudatosítására, szervezésére törekedett, de sikerült híveket szerezniük az ipari munkásság körében is.

A románok

A történeti Magyarország legnagyobb létszámú nemzeti kisebbségét a románok alkották, akik körülbelül fele-fele arányban éltek Erdélyben, valamint a Bánságban és Kelet-Magyarországon. A kiegyezés után külön Román Nemzeti Párt alakult Erdélyben és Magyarországon. A két párt 1881-ben egyesült. A románok tiltakoztak az unió ellen, s szerették volna helyreállítani Erdély autonómiáját. Politikailag a magyarországi románok jóval kedvezőbb helyzetben voltak, mint az erdélyiek, ahol a magas cenzus miatt a felnőtt (24 éven felüli) román férfiaknak csak 6 %-a rendelkezett választójoggal, míg Magyarországon arányuk elérte a 24 %-ot. Ezért az erdélyi Román Nemzeti Párt a passzivitás mellett döntött, vagyis nem vett részt a választásokon, míg a magyarországiak aktív politikát folytattak.

Az 1880-as években a román nemzeti politika irányítását a nagyszebeni Tribuna című újság körül tömörült fiatal értelmiségi gárda vette át, Ion Slavici vezetésével. Az ő befolyásukra határozta el a Román Nemzeti Párt központi bizottsága, hogy a románok sérelmeit és kívánságait memorandumban terjeszti az uralkodó elé, s tőle kér oltalmat a magyar kormányval szemben. A Memorandumot 1892-ben 300 tagú küldöttség vitte Bécsbe, Ferenc József azonban nem fogadta őket, s az iratot felbontatlanul átküldték Budapestre a magyar kormányhoz, amely szintén felbontatlanul visszajuttatta a román párt elnökéhez. A románok azonban a Memorandumot közzétették a sajtóban és több nyelvre lefordítva külföldön is terjesztették. Erre az ügyészség sajtópert indított a román nemzeti bizottság tagjai ellen. A Memorandumper tárgyalására számos külföldi újságíró érkezett Kolozsvárra, s a románok – Bukarest segítségével – ügyesen kihasználták ezt arra, hogy a nemzetközi közvélemény figyelmét felhívják a magyarországi nemzetiségi kérdésre, a kisebbségek sérelmeire.

A románok gazdasági, kulturális és politikai központjai a 19. században Dél-Erdélyben voltak (Brassó, Nagyszeben, Balázsfalva), a századfordulón azonban a román nemzeti mozgalom súlypontja áthelyeződött Dél-Magyarországra (Arad, Temesvár, Lugos), részben pedig Budapestre. 1905-ben a Román Nemzeti Párt is a politikai aktivitás terére lépett, s ettől kezdve ismét ültek román nemzeti képviselők a budapesti parlamentben.

Ahogy a szomszédos Románia önálló királysággá vált, úgy erősödött a román irredenta mozgalom, azaz a Kárpátokon inneni és túli románság kulturális, majd politikai egységének megvalósítására irányuló törekvés. A román nemzeti egység érdekében elsősorban a Bukarestben 1891-ben alapított Liga Culturală, a „Románok kulturális egységének ligája” fejtett ki élénk propagandát. Az első világháború előtti években Tisza István tárgyalásokat kezdeményezett a román politikai vezetőkkel, a felkínált engedmények azonban a román felet nem elégítették ki, s a tárgyalások – részben Ferenc Ferdinánd trónörökös közbelépésére – eredménytelenül megszakadtak.

A ruszinok

A Kárpátalján élő ruszinok körében szervezett politikai mozgalom, nemzeti politikai párt nem alakult ki. A nemzeti mozgalom a nyelv és a kultúra ápolására és fejlesztésére szorítkozott, s ennek a nemzeti kultúrának a hordozói és művelői szinte kizárólag görög katolikus papok voltak. Egyelőre azonban az sem dőlt még el, hogy milyen nyelvű is legyen ez a létrehozandó ruszin nemzeti kultúra. A kiegyezés idején a „ruszofil” irányzat volt uralmon, amely a magyaros nyelvvel igyekezett elterjeszteni a kisszámú írástudó ruszin körében. Ezt képviselte a ruszinok kulturális intézménye, a Szent Bazil Társulat is. A 1870-es Években azonban a társulat irányt váltott, s a helyi nyelvjárást igyekezett irodalmi nyelvvé fejleszteni. A századvégen a ruszinkérdés szociális problémaként jelentkezett.

A nagyarányú kivándorlás, a gazdaság stagnálása, a ruszin parasztság nyomora szükségessé tette a kormányzati beavatkozást. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1897-ben megindította az ún. „hegyvidéki akciót”, amelynek célja a táj adottságainak megfelelő havasi állattenyésztés és tejjgazdaság kifejlesztése volt. Ezt az akciót később kiterjesztették a Székelyföldre és a szlovák lakta Északi Felföldre is. Sajátos formája volt a ruszin nemzeti ébredésnek az ún. skizma-mozgalom, vagyis a görög katolikus vallásról visszatérés a 17. században elhagyott ortodox (görög keleti) valláshoz. A skizmát az Amerikából hazatérő kivándorlók hozták magukkal, s a mozgalom a cári Oroszország részéről is ösztönzést és támogatást kapott. A kormány 1913-ban hazaárulás és állam- ellenes izgatás vádjával nagyszabású politikai pert indított a máramarosi skizmatikus parasztek ellen.

A németek

A kétmillió magát német anyanyelvűnek valló magyar állampolgár közül csak az erdélyi szászok mintegy 200 ezres csoportja rendelkezett fejlett nemzeti tudattal és jól szervezett politikai mozgalommal. Ők voltak a történeti Magyarország gazdaságilag és kulturálisan legfejlettebb népcsoportja. A szászok területi autonómiával, jelentős nemzeti vagyonnal, önálló evangélikus egyházzal bírtak, s különösen fejlett volt iskolarendszerük. A kormány azonban az általános közigazgatási rendezés keretében 1876-ban felszámolta a területi

önkormányzatot, a Királyföldet betagolta az újonnan kialakított megyékbe, megszüntette a Szász Nemzeti Egyetem politikai és közigazgatási hatáskörét, s tevékenységét csupán a nemzeti vagyon és az iskolák kezelésére korlátozta. A szászok több mint egy évtized után 1890-ben békültek ki az új helyzettel. A szász képviselők beléptek a kormánypartba, a szász fiatalok pedig egyre nagyobb számban kaptak helyet az állami hivatalokban.

A csaknem 800 éve Erdélyben élő, saját nemzeti intézményekkel rendelkező szászok körében sajátos népi öntudat alakult ki, s nem vállaltak közösséget a másfélmilliós magyarországi németiséggel, s főleg a 18. században betelepült „svábokkal”. A németek különböző időpontokban települtek be Magyarországra, szétszórt, kisebb-nagyobb tömböket alkotva. Egymástól elkülönülő, egymással alig érintkező népi és társadalmi csoportokban éltek, a legtöbb esetben más etnikumokkal erősen keveredve. Nem volt kapcsolat a városok nagyrészt középkori eredetű német polgársága (amely a reformkortól kezdődően erőteljesen magyarosodott) és a 18. század folyamán betelepült „sváb” parasztság között sem.

Az 1870-es években Edmund Steinacker eredménytelenül próbálkozott a német városi polgárság körében modern német nemzeti tudat kialakításával, német polgári párt szervezésével. Csak a 20. század elején bontakozott ki modern nemzeti mozgalom a bánáti svábok körében, s 1907-ben Steinacker kezdeményezésére megalakult a Magyarországi Német Néppárt.

3. Magyarosodás és az asszimiláció gazdasági, társadalmi és kulturális tényezői

A történeti Magyarországon tartott utolsó népszámlálás, 1910-ben azt mutatta, hogy a magyarságnak csak a szűkebb – Horvátország nélkül – Magyarországon sikerült abszolút többséget elérnie (54,6%). A magyar korona országainak egészében még mindig a nem magyar népek voltak többségben. A magyarokon kívül öt etnikum – a románok, németek, szlovákok, horvátok, szerbek – száma haladta meg a milliót, a ruszinoké megközelítette a félmilliót. A kisebb, de 10 ezret meghaladó népcsoportok száma pedig hat volt (cigányok, bunyevácok és sokácok, szlovének, lengyelek, csehek és morvák, bulgárok). A megelőző évtizedekben a magyarok száma jóval gyorsabban növekedett, mint az országban lakó többi népé, s számaránya is szembeötlően javult. Míg a Monarchia másik felében, Ausztriában a németek számaránya 1850 és 1910 között semmit nem változott, addig ez alatt a 60 év alatt a magyarok aránya a magyar korona országaiban 36,5 %-ról 48,1 %-ra, a szűkebb Magyarországon pedig 42 %-ról 55 %-ra emelkedett. 1850 és 1910 között az egész ország lakossága 57 %-kal növekedett (13,2 milliőről 20,8 millióra). De míg a magyarok száma hat évtized alatt több mint megkétszereződött (4,8 milliőről 10,1 millióra), addig a nem magyar lakosság csak 29 %-kal nőtt (8,4 milliőről 10,8 millióra). A szlovákok 60 év alatt csak 13, a ruszinok 5 %-kal növekedtek.

A számarányok eltolódásában szerepet játszott az a tény is, hogy a magyarok természetes szaporodása gyorsabb ütemű volt, mint a többi népé együttvéve. Még nagyobb súllyal esett latba a kivándorlás: a másfél milliós kivándorlási veszteség háromnegyede a nemzeti kisebbségek számát csökkentette. 1899 és 1913 között ezer magyarra csak 2,8 fő, a szlovákoknál 10,1, a ruszinoknál pedig 8,1 kivándorló jutott. Ha a természetes szaporulatot és a vándorlási mérleget figyelembe vesszük, akkor a magyarság 1850 és 1910 közötti 5,3

milliós gyarapodásából kerekén két millióra nem találunk más magyarázatot, mint hogy ennyi volt a magyarok asszimilációs nyeresége 60 év alatt.

Mely etnikai csoportok magyarosodtak leginkább? A legnagyobb asszimilációs nyereséget a zsidók magyarosodása eredményezte: 1910-ben a 932 ezer izraelita vallású lakos közül 705 ezer magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A második legnagyobb csoportot a németek alkották: mintegy 600 ezerre tehető a 60 év alatt elmagyarosodott németek száma. A harmadik helyen a szlovákok állnak kb. 400 ezer főnyi veszteséggel. A maradék 300 ezer főleg katolikus délszlávokból (horvátok, szlovének, bunyevácok, sokácok), ruszinokból, és egyéb kisebb bevándorló népcsoportokból (lengyelek, csehek, olaszok stb.) került ki. Minimális volt viszont a magyarosodás a szerbek és a románok körében.

A magyarosodás részletesebb vizsgálata azt mutatja, hogy a leginkább polgárosult, a legiskolázottabb, a földrajzi és a társadalmi mobilitásba bekapcsolódó népcsoportok magyarosodtak, s ezt a folyamatot nagyban elősegítette a magyarokkal való hosszabb együttélés, az azonos vallási közösségekhez (római katolikus, evangélikus) tartozás és a kétnyelvűség. A magyarosodás elsősorban a magyar nyelvterületen belüli nyelvszigeteken, a nyelvhatárok mentén, valamint a városokban haladt előre jelentős mértékben. A hagyományos falusi életformáját inkább őrző, ortodox és görög katolikus vallású, a magyartól kultúrájában, történeti hagyományaiban távolabb álló, egyházi és iskolai autonómiával rendelkező román, szerb és ruszin agrártársadalmak esetében a magyarosodás jóval kisebb mértékű volt, s a nemesség, az értelmiség és a polgári középrétegek meglehetősen szűk csoportjaira korlátozódott.

Önkéntes „magyarosodás” vagy hatalmi eszközökkel erőszakolt „magyarosítás” eredménye volt a magyar nemzet e két e kétmillió nyeresége? Az asszimiláció alapján és egészében véve természetes és spontán folyamat volt, amelyben a Kárpát-medence sajátos gazdaságföldrajzi és települési viszonyai éppúgy szerepet játszottak, mint a 19. század folyamán fellépő népesedési, gazdasági és társadalmi tényezők. A korabeli magyar politikai vezetőréteg ezt a magyarosodási folyamatot igyekezett elősegíteni és gyorsítani. Erre lényegében csak egyetlen többé-kevésbé hatékony eszköz állott rendelkezésére: az iskola, a magyar nyelv kötelező oktatása, valamint magyar tannyelvű állami iskolák létesítése. A magyar nyelv ismerete önmagában természetesen még nem jelent magyarosodást, de szükségszerű előfeltétele annak. 1880 és 1910 között több mint egymillióval nőtt a magyarul beszélő, de nem magyar anyanyelvű állampolgárok száma, s arányszámuk 11 %-ról 23 %-ra emelkedett. A „magyarosítási” törekvések azonban csak ott hoztak eredményt, ahol a feltételek a kevert település, s a magyarok és nem magyarok tartós együttélése és érintkezése révén adva voltak. Ott, ahol az asszimilációt elősegítő gazdasági, társadalmi és népesedési tényezők a magyarságra nézve kedvezően hatottak, s ennél fogva a nem magyar állampolgároknak megvolt a „hajlandóság” a magyarosodásra.

A megmagyarosodottaknak közel a fele a bevándorlók közül került ki, akiket a gyors gazdasági növekedés kínálta vállalkozási és munkalehetőségek csábítottak az országba, s akik túlnyomórészt a gazdasági és hatalmi kulcspozíciókat birtokló magyarsághoz asszimilálódtak. A hazai nemzetiségek soraiban 1848 előtt főleg a nemesség és a német városi polgárság magyarosodott. A 19. század második felében azonban a tőkés gazdaság fejlődése, a társadalom polgári átalakulása, a megnövekedett földrajzi és szociális mobilitás, az urbanizálódás, valamint a hagyományos életkeretek felbomlása elsősorban a központi magyar nyelvterület határain belüli nyelvszigetek és szórványok több százezernyi német, szlovák és délszláv lakosának magyarosodását idézte elő. Ugyancsak megmagyarosodott azoknak a nem

magyaroknak a túlnyomó része is, akiket a stagnáló és túlnépesedett erdős-hegyes peremvidékekről a központi területek felé irányuló belső migráció sodort tízezrével a magyar nyelvterület városaiba, ipari és forgalmi központjaiba. Kiemelkedő szerepet játszottak a magyarosodásban a városok, amelyeknek a lakossága már 1880-ban 64 %-ban magyar volt, s ez az arányszám 1910-ig 77 %-ra emelkedett. 1880-ban az 5000-nél népesebb községek lakóinak 60 %-a magyar volt, az ennél kisebb települések lakóinak viszont csak 41 %-a. A magyarosodás tehát túlnyomórészt a magyar nyelvterületen belül és a magyar többségű városokban, nagyobb településeken ment végbe.

Fontos ösztönzője volt a magyarosodásnak a társadalmi mobilitás: a magasabb iskolázás, a társadalmi hierarchiában való emelkedés, a hagyományos falusi közösségekből, a paraszti és kispolgári életformából való kiszakadás az esetek többségében magyarosodással járt. Minél feljebb hágunk a társadalmi struktúra piramisán, annál nagyobb a magukat magyaroknak vallók arányszáma. A bánáti sváb családból származó, de magyar íróvá lett Herczeg Ferenc írja Emlékezéseiben: *„Akkoriban azt tartották a Délvidéken, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni.”* Az asszimiláltak zöme a kialakulóban lévő magyar polgári társadalom új osztályaiban és rétegeiben helyezkedett el. Az iparos és kereskedő polgárság és a polgári értelmiség jelentős részben asszimiláltakból állt, de viszonylag nagy volt a nem magyar eredetűek száma az ipari munkásság soraiban is.

A nyelvhatárok azonban ezekben az évtizedekben lényegében nem változtak. A nem magyar népek összefüggő településterületeit a magyarosodás nem igen tudta kikezdeni. Ott legfeljebb a magyar nyelvszigetek és szórványok száma, lakossága növekedett a kialakuló iparvidékekre és gazdasági központokba irányuló magyar bevándorlás révén. A nyelvhatárokon húzódó hol szélesebb, hol keskenyebb vegyes nemzetiségű, kétnyelvű sávban szinte népszámlálásról népszámlálásra, községről községre változott a helyzet: hol nőtt, hol csökkent a magyarság arányszáma. A nyelv és nemzetiségváltás igen összetett, bonyolult és többgenerációs folyamat. Az 1850 és 1910 között asszimilálódott kétmilliónyi „új magyar” az átalakulás különböző fázisaiban volt. Jelentős részük véglegesen magyarrá vált, sok esetben azonban az asszimiláció még korántsem volt lezárt, visszafordíthatatlan.

A kiegyezés után felgyorsuló tökéletes fejlődés, a gazdaság és a társadalom modernizálása az ország különböző vidékeiben nem egy időben vette kezdetét, s nem is haladt egyforma ütemben. Ennek megfelelően az országban élő népek között is jelentős különbségek mutatkoztak a gazdasági és kulturális fejlettség szintje, a polgárosodás előrehaladása tekintetében. A magyarok és a németek esetében már viszonylag fejlett és differenciált polgári társadalmi szerkezetről beszélhetünk: már csak népességük fele élt mezőgazdaságból, egyharmada a modern szektorokban (ipar, kereskedelem, szállítás, értelmiségi pályák) dolgozott. A másik végletet a ruszinok, románok, szerbek és horvátok képviselték, akiknél a népesség több mint háromnegyedének (78–87 %-ának) a megélhetési forrása a mezőgazdaság volt, s csak 5–15 %-uk dolgozott a modern szektorokban. Ezek az etnikumok lényegében paraszti népek voltak, ahol a társadalom kétharmada 100 hold alatti kisbirtokosokból állt. E két csoport között mintegy átmenetet alkotott a szlovák társadalom, amelyben a többséget adó agrárnépesség mellett jelentős kispolgársággal és ipari munkássággal találkozunk. Nagyjából hasonló képet mutat az egyes népek kulturális fejlettségi szintje is: a németeknél és a magyaroknál a felnőtt férfiaknak több mint 80 %-a tudott írni-olvasni, a szlovákoknál 76 %. A középmezőnyben a horvátokat és a szerbeket találjuk 64 illetve 58 %-kal, míg a románoknál csak 41, a ruszinoknál 33 % volt az írástudók aránya 1910-ben. Számottevő

értelmiségi, köztisztviselői réteggel a magyarokon és a németeken kívül a horvátok és a szerbek rendelkeztek, nyilvánvalóan Horvátország autonómiájának köszönhetően.

1869-ben Magyarország és Erdély 13800 népiskolája közül 6535-ben (47,3 %) valamely nemzetiség nyelvén folyt az oktatás, 5818-ban magyarul (42,2 %), 1445-ben (10,5 %) pedig magyarul és valamely nemzetiségi nyelven vegyesen. Román, szlovák és német nyelven egyaránt több mint 2–2000 iskolában tanítottak. A következő évtizedekben a csak magyar nyelven oktató iskolák száma megkétszereződött, a tisztán nemzetiségi nyelvű iskolák száma a felére csökkent, jelentősen megnőtt viszont a kétnyelvű iskolák száma. 1900-ban 10325 iskolában (60,6 %) magyar volt az oktatási nyelv (de ezek közül több mint 2000 intézményben kiegészítő nyelvként kisebbségi nyelvet is használtak), 3319 iskolában (19,4 %) valamely nemzetiség nyelvén oktattak, 3404 iskola (20 %) pedig két vagy háromnyelvű volt. Főleg a német, szlovák és ruszin nyelven oktató iskolák száma csökkent, a román és a szerb nemzeti egyházak viszont meg tudták őrizni iskoláikat. A szlovákoknak és a ruszinoknak egyáltalán nem volt saját nyelvükön oktató középiskolájuk. Sőt a magyarországi németeknek sem, mert a 9 német oktatási nyelvű gimnázium, illetve reáliskola az erdélyi szász városokban működött. Román nyelven oktattak 6 középiskolában, szerb nyelven viszont csak egyben.

Az iskolák mellett a dualizmus korában is létesültek, illetve továbbra is működtek a különféle nemzetiségi kulturális egyesületek, társulatok: olvasóköri, tudományos és irodalmi, valamint színjátszó társaságok, dalárdák, könyv és lapkiadó vállalatok, nőegyletek stb. A legtöbbjük helyi jellegű volt, de mindegyik nagyobb nemzeti közösség létrehozta országos jellegű kulturális intézményeit is (a szlovák Maticát azonban 1875-ben betiltották).

A kulturális egyesületek és szervezetek mellett a századfordulón egyre nagyobb számban jöttek létre gazdasági jellegű társulások, vállalatok. Ezek közül a hitelintézetek és a szövetkezetek játszottak igen fontos szerepet nemcsak a gazdaságban, hanem a nemzeti politikában is. A nemzetiségi jellegű hitelintézetek száma 1915-ben meghaladta a 300-at, a szövetkezeteké pedig a 400-at. Legtöbbjük helyi jelentőségű, kisebb intézmény volt, de voltak köztük milliós nagyságrendű saját tőkével rendelkező nagyobb bankok is, mint a nagyszebeni román Albina, vagy a turócszentmártoni szlovák Tatra Bank. Ezek a bankok jelentős anyagi támogatásban részesítették a nemzeti kulturális intézményeket, vezetőik és tisztviselőik pedig a nemzeti politikában játszottak egyre nagyobb szerepet, bizonyos mértékig a nemzeti mozgalmat korábban vezető, régiebbi típusú értelmiség (papok, pedagógusok, ügyvédek) helyére lépve. A nemzetiségi pénzügyintézetek egyik tevékenységi köre volt az eladósodó, tönkrement magyar dzsentribirtokok megszerzése, s parcellázás útján román, szász vagy szlovák birtokosok tulajdonába juttatása, s ezáltal egy nemzetiségi középosztály kialakítása. 1905 és 1917 között egykorú számítás szerint több mint 200 ezer hold magyar birtok ment át nemzetiségi birtokosok tulajdonába.

Ajánlott irodalom

Kézíróknyvek és forrásgyűjtemények:

- A magyar állam és a nemzetiségek. Balogh Sándor (szerk.): A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848-1993. Budapest, 2002.
- Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest, Osiris, 2008.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor; Budapest, 1952. (1. k., 1867-1892.), 1956. (2. k. 1892-1900.), 1964. (3. k. 1900-1903.), 1966. (4. k. 1903-1906.), 1971. (5. k. 1906-1913.)
- Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711-1914. Pécs, 2009.
- Magyar Hírmondó: Az első magyar nyelvű újság. Válogatta: Kókay György. Budapest, 1981.
- Magyar Kódex 3., 4., 5. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Budapest, 2001.
- Magyarország története a 19. században.. Pajkossy Gábor (szerk.): Szöveggyűjtemény Budapest, 2006.
- Nemzetiségi bibliográfia: A hazai nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó irodalom válogatott bibliográfiája. Budapest, Országos Idegennyelvű Könyvtár, 1997.
- Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998.
- Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Közép-Kelet-Európában. Budapest, 1998.

Könyvek egyes rész kérdésekhez:

- Ábrahám Barna: Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében. Csíkszereda, 2004.
- Borsi-Kálmán Béla: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez. Budapest, 1993.
- Deák Ágnes: Nemzeti egyenjogúsítás. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849-1860. Budapest, Osiris, 2000.
- Gönczi Andrea: Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. Ungvár-Beregszász, 2008.
- Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus évszázada. Reprint. Csíkszereda, 1998.
- Miskolczi Ambrus: Románok a történeti Magyarországon. Budapest, 2005.
- Szarka László: A szlovákok története. Budapest, 1993.
- Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés - magyar nemzetiségi politika 1867-1918. Kalligram
- Szász Zoltán: A románok története. Budapest, 1993.

Tanulmányok, cikkek:

- Andrásfalvy Bertalan: Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj*, 1973/8.
- Ifj. Bertényi Iván: A „magyar birodalmi gondolatról” – az első világháború előtt. *Kommentár* 2007/4. 40-56.

- Demmel József: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről. Pozsony, 2009.
- Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Ács Zoltán (szerk.): A Magyar Televízió azonos sorozatának szerkesztett anyaga. Budapest, 1994.
- Haász Nóra: A hadikfalvi Domokos család története. Szakdolgozat, kézirat. Pécs, 2008.

• Kollai István: „**Még titokkönyvként fekszik előttünk a Felföld**”. *Magyarok és szlovákok a polgárok uniójában*. <http://www.kortaronline.hu/0507/kollai.htm>

- Nagy Ildikó: Rákosi Jenő és a harmincmillió magyar impérium. In: Nagy Mariann (szerk.): Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1997. 295-309.
- Katus László: A történeti emlékezet kritikus elemei a Kárpát-medence népeinél. In: Nagy Mariann - Vértesi Lázár (szerk.): Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs, 2008. 343-354.
- Katus László: Szlovák politikai és társadalmi élet Budapesten a dualizmus korában. In: Nagy Mariann - Vértesi Lázár (szerk.): Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs, 2008. 323-343.
- Katus László: Báró Eötvös József. In: Nagy Mariann - Vértesi Lázár (szerk.): Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs, 2008. 355-375.
- Katus László: Deák és a nemzetiségi kérdés. In: Nagy Mariann - Vértesi Lázár (szerk.): Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs, 2008. 191-203.
- Katus László: Kossuth és a nemzetiségi kérdés. In: Nagy Mariann - Vértesi Lázár (szerk.): Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs, 2008. 203-225.
- Márkus Annamária: Pécsi német polgárok és a magyarosodás 1860-1890. A helyi sajtó tükrében. Szakdolgozat, kézirat. Pécs, 2001.
- Nagy Mariann: Állami gazdaságpolitika a peremvidékek felzárkóztatása érdekében. In: Rab Virág (szerk.): Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században. Pécs 2009. 183-194.
- Nagy Mariann: Nemzetiség és vallás a Habsburg Monarchiában az 1850-es években (az 1850/51-es népszámlálások). In: Kupa László (szerk.): Vallás és etnikum Közép-Európában. Pécs, 2008. 102-113.
- Nagy Mariann: A nemzetiségi régiók agrártársadalma a 20. sz. elején. In: Kupa László (szerk.): Tájak, tájegységek, etnikai kisebbségek Közép-Európában. Pécs, 2007. 198 - 210.

• Nagy Mariann: Egymás tükrében. A nemzetiségekről alkotott kép a 19. századi és 20. század eleji tudományos publicisztikában. In: Fischer Ferenc - Hegedűs Katalin - Vonyó József (szerk.): A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Pécs, 2001. 309–333.

- Novákné Hanti Mirtill: Családtörténet. Egy Hont vármegyei szlovák és egy Fejér megyei sváb család találkozásának a története. Szakdolgozat, kézirat. Pécs, 2009.

• Pók Attila: [Állameszme-álm-eszme. Grünwald Béla útja](#). *História* 1982/4.

- Simonné Pallós Piroska: Somogy vármegye nemzetiségi közoktatás-politikája a dualizmus évtizedeiben. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1992.
- Solymár Imre: Gazdaság centrikus értékrend, gazdasági magatartás. Adalékok a dél-dunántúli németek mentalitástörténetéhez. In: Baranyai Helytörténetírás. 1991/1992. 345-394.
- Solymár Imre: A dél-dunántúli németek mentalitása. Bonyhád, 2003.
- Szieberthné Apáthy Anita: Egy baranyai sváb család, a Szieberthek története. Szakdolgozat, kézirat. Pécs, 2008.